

Det polytekniska bildningsidealet och den tredje industriella revolutionen

Anders Nilsson & Örjan Nyström

Det polytekniska bildningsidealet och den tredje industriella revolutionen

Anders Nilsson & Örjan Nyström

Om författarna

Anders Nilsson är stadssekreterare för Socialdemokraterna vid kommunstyrelsen i Göteborg, tidigare ombudsman vid LO Göteborg. Örjan Nyström är författare, tidigare utredare vid LO Göteborg. Tillsammans har de skrivit böckerna *Den sociala demokratins andra århundrade?* (Atlas förlag 2005), *Reformismens möjligheter* (Premiss förlag 2008), *Den globala utmaningen och jämlikhetens grunder* (Arbetsrörelsens Tankeverksamhet 2011) och *Jämlikhetsnormen* (ABF/Tankeverksamheten 2012). De har även skrivit ett flertal rapporter för Tankeverksamheten (se omslagets baksida i förteckningen över utgivna rapporter).

Författarna svarar själva för framlagda uppfattningar och slutsatser i Tankeverksamhetens skrifter.

Ansvarig utgivare: Ann-Sofie Hermansson
www.tankeverksamheten.se
redaktion@tankeverksamheten.se

ISBN 978-91-87077-35-7

Göteborg 2014

Det polytekniska bildningsidealet och den tredje industriella revolutionen

1. Inledning

Arbete och *bildningssyn* - är inte det ett väldigt udda perspektiv på arbetslivets framtidsfrågor idag?

Vi tror inte det. Att det kan uppfattas så beror på att diskussionen kring arbete och arbetsmarknad under senare år blivit mycket inskränkt.

Det begrepp som mestadels används i sammanhanget är "jobbpolitik". Vad som står i centrum där är det rent kvantitativa förhållandet mellan antalet arbetsföra och arbetsvilliga människor å ena sidan och antalet arbetstillfällen å den andra. "Jobbpolitikens" perspektiv inskränker sig oftast till att med makropolitisk stabiliseringspolitik skapa jämvikt mellan utbud och efterfrågan på arbetsmarknaden, sammanfattat i begreppet "full sysselsättning". Vad människor *gör* och *får möjlighet att göra* när de arbetar, och hur detta påverkar såväl de arbetande själva som det arbetsresultat de presterar – *arbetet som kulturskapande kraft och rikedomsalstrande förmåga* – är oftast frånvarande i den diskussionen. "Jobbpolitiken" har visat sig ha notoriskt svårt att komma till rätta med de envist kvardröjande problem med arbetslöshet och utslagning som sedan flera decennier plågar den moderna arbetsmarknaden. Den rymmer inte heller några redskap för att reformera arbetslivet i ett framtidsperspektiv, där det handlar om att knyta samman en politik för att bemästra globalisering och teknisk omvandling på ett sätt som befördrar ökad jämlikhet och demokratisering.

I vår rapport *Dags att skrota "full sysselsättning"* (Tankeverksamheten 2012) gjorde vi en analys av huvudspåren i socialdemokratins arbetsmarknadspolitik idag, med kritiskt fokus särskilt mot de kvantitativa jämviktsmodeller som ofta spökar bakom begreppet "full sysselsättning". För att infoga arbetsmarknadspolitik i en bredare och djupare politik för arbetslivets utveckling föreslog vi där att det utslitna och missvisande begreppet "full sysselsättning" borde ersättas med en målformulering att det gäller att

”forma och ständigt förnya en sammanhållen politik för att så långt möjligt mobilisera och utveckla samhällets mänskliga resurser i den demokratiska, sociala och produktiva samhällsgemenskapen”.

Inriktningen på hur samhället förmår handskas med de mänskliga resurserna anger en kvalitativ dimension där arbetets utveckling knyts samman med samhällets kulturnivå, och då ter det sig naturligt att som vi gör här ta vår utgångspunkt i bildningssynen. Det öppnar också ett visionärt perspektiv på arbetarrörelsens strävanden att reformera det kapitalistiska systemet. Efter att mer än i hundra år haft ett fokus på att skjuta fram löntagarnas positioner som *medborgare* står vi nu inför uppgiften att röja väg för motsvarande erövringar som *producenter*. Det är en vision, men som vi ska visa är den fotad i en pågående, alltmer uppenbar förändring av arbetslivets villkor i den tredje industriella revolutionens spår.

Egentligen handlar detta om frågor som varit centrala i arbetarrörelsen ända sedan dess barndom, även om de gång på gång – som idag - kommit i skymundan. Den första delen av föreliggande rapport hämtar upp denna ofta tappade tråd i en genomgång av arbetets plats i arbetarrörelsens bildningssyn. Framställningen rundas av med en analys av synen på arbete och kunskap i 1970 och -80-talens diskussioner, såväl i fackföreningsrörelsens begrepp ”det goda arbetet” som i arbetslivsforskningens diskussioner om ”tyst kunskap”. Den andra delen blickar framåt: hur står dessa frågor i förhållande till den tredje industriella revolutionens omvandling av arbetslivets villkor? Vilka nya problem ställs vi inför - och vilka möjligheter öppnar sig?

2. Arbete och bildning - det polytekniska bildningsidealet i arbetarrörelsen förr och nu

Bildningen och magfrågan – en långvarig debatt

1.

En av de första ideologiska bataljerna i den svenska arbetarrörelsens barndom var den s.k. striden om magfrågan, där August Palm i mitten av 1880-talet gick till angrepp mot liberalen och bildningsentusiasten Anton Nyström. Denne hade kritiserat socialisterna för att de betraktade arbetarklassens frigörelse som att det bara handlar om materiella förbättringar, en "magfråga". Istället menade han att det främst borde vara en "kulturfråga". Kulturell bildning och personlighetsutveckling, det var vad som borde stå i förgrunden när det gäller att förbättra arbetarnas ställning i samhället. Palm hade i tämligen grovkorniga ordalag replikerat att om man inte hade så att man kunde fylla magens behov så kunde man inte heller fylla några andra. Det handlade om "huruvida av hundra magar de åttio skall få någonting med eller om de tjugo skall sluka allt" och "om kapitalistvampyrerna längre skulle tillåtas att suga arbetarnas svett och blod för att därmed fylla sina stinna magsäckar."¹

Man kan tolka Palms position i mer inskränkt mening – att det handlade om att äta sig mätt. Men i en bredare tolkning öppnar diskussionen om magfrågan för en större problematik. Hur ser förhållandet mellan arbetarklassens materiella vara och deras bildning, personlighetsutveckling och kulturnivå ut överhuvudtaget? Då ställs vi faktiskt inför en återkommande diskussion i arbetarrörelsens hela 1900-talshistoria.

---

¹ Debatten förtjänar att sättas i sitt historiska sammanhang, där en av rösträttsmotståndarnas mest centrala argument var att arbetarna var alltför obildade för att få rösträtt – liberalernas bildningsiver var i viss mån en replik på detta: genom sin bildningsverksamhet ville de göra arbetarna "mogna för demokratin". Begreppet "magfråga" hade inte Anton Nyström hittat på själv. Det figurerade i en i tidens radikala kretsar vida spridd skrift av den tyske katedersocialisten Albert Schäffle, *Quintessenz des Socialismus* (år 1880 hade den då tjugoåriga studenten Branting påbörjat en översättning som emellertid aldrig fullbordades).

Den gängse historieskrivningen säger väl annars att striden i magfrågan snabbt avgjordes till Anton Nyströms fördel. I socialdemokratin avfördes Palms attack mot det liberala bildningsbudskapet snabbt och lite generat som uttryck för antiintellektualism och kulturfientlighet. Redan några decennier senare (på SSU:s kongress 1907) förklarade dess främste banerförare på bildningsfronten, Rickard Sandler, i något som måste uppfattas som en replik i denna strid: "Det är icke blott arbetarens mage som ska fyllas med rikligare och bättre föda, utan framförallt ska hela hans personlighet växa sig stark och skön" – närmast ett ställningstagande i Anton Nyströms favör, alltså. Men en sådan position rymde också en lite överslätande ton som skulle dominera i fortsättningen: varför överhuvudtaget ställa upp en motsättning mellan arbetarnas materiella villkor och deras andliga utveckling? Det ena befordrade väl det andra i en ömsesidig påverkan.

Sådana svar låter ju alltid bra för att få slut på vad som kan verka som en ofruktbar strid om påvens skägg. Men de kan också dölja och släta över svåra dilemman. Viktiga ställningstaganden sveps in i en dimma som gör alla katter grå.

I det bredare perspektivet förtjänar Palms inlägg i magfrågan mer eftertanke än det fått, och detta åtminstone på två sätt. Dels underskattade Anton Nyström den kulturella lyftning som blev något av en biprodukt av kampen för brödet – allt det arbetarna lärde sig under loppet av de följande decenniernas organisationsarbete, såväl fackligt som politiskt. Dels gläntade magfrågan dörren till en värld som länge föreföll befinna sig på en annan planet än bildningens och kulturens - den värld där brödet, livsuppehållet, producerades. I ett bredare perspektiv kan magfrågan sägas handla om *arbetet* och arbetet som källa till bildning, personlighetsutveckling och samhällsinflytande.

Detta är, som vi snart ska se, ett försummat och oavslutat kapitel i den svenska arbetarrörelsens kulturkamp.

2.

Flyttar vi oss till 1900-talets mitt och *Arbetarrörelsens Efterkrigsprogram* finns några rader där man på sätt och vis återuppväcker "magfrågan", och detta faktiskt i Palms anda – alltså att arbetarklassens bildningsnivå i sista hand är beroende av hur arbetarna *lever*. I tidens optimistiska anda menade man nämligen att den kulturella horisonten i arbetarvärlden ljusnade. Men det skulle inte ske genom en storslagen bildningssatsning utan genom en allmän ökning av välbstånd och social rättvisa i samhället. När välfärds-samhället väl var på plats skulle sålunda marken ligga öppen för kulturen.

Men allteftersom lönerna steg och välfärdssystemen byggdes ut under de följande årtiondena förorsakade detta nyväckta "magperspektiv" på bildningsfrågan en växande frustration bland arbetarrörelsens bildningsentu-

siaster. Varför följdes inte välståndsutvecklingen av den höjning av kultur-nivån, som *Efterkrigsprogrammet* utlovat? För det menade man inte skett. Istället hade kommersialismens krafter brett ut ett täcke av passivisering, kulturell utarmning och förflackning över arbetarhemmen. Att bekämpa detta borde vara nästa steg i välfärdssystemets utveckling. Gång på gång signalerade man från ABF-avdelningarna runt om i landet: borde det inte vara dags för kulturen nu, för bildningen, för en lyftning av arbetarklassen på detta område som stod i paritet med de materiella framstegen – ”nu har vi käket – är det inte dags för moralen?”² Mer eller mindre omedvetet återföll man på samma stadieteori som en gång väglett August Palms inlägg i magfrågan. Steg ett var avhjälpandet av de materiella bristtillstånden, steg två borde handla om det andliga bristtillståndet. Och där, vid steg två, borde man väl vara nu i Välfärds-Sverige?

Oron över att så inte var fallet molade under 1950-talets kulturdebatt i arbetarrörelsen, där den diskussion om förhållandet mellan materiellt vara och kulturutveckling i arbetarklassen som mer i förbigående rests i *Efterkrigsprogrammet* fördjupades.³ Problemet, som man såg det, var att människorna hade kommit på efterkälken i förhållande till samhällets snabba ”modernisering”. Tidigare hade denna modernisering grundlagt en stor social förändring av engångskaraktär: steget från jordbruks- och bysamhälle till urbaniserat industrisamhälle. Det var genom det steget välfärdssamhället blivit möjligt. Nu var moderniseringen på annat sätt en permanent företeelse – ”vi lever i en föränderlig värld”, som de socialdemokratiska kommunalmännen brukade inleda sina middagstal. Det var människors svårigheter att *anpassa sig* till denna permanenta moderniseringsprocess som gav upphov till kulturell utarmning, passivisering, främlingskap och olika former av personlighetsstörningar i välståndets mitt. Här bar tidens texter stark prägel av inflytandet från anglosaxisk beteendevetenskap. Frågan om käket eller moralen drunknade i en flod av psykologiserande och sociologiserande.

”Det moderna” representerades av allt ifrån den tayloristiska rationaliseringen i arbetslivet till de påfrestningar på den sociala samhörigheten som det nya privatlivet i storstädernas förorter (”sovstäder”, som de kallades) innebar. Men samtidigt var det ju var i dessa genomrationaliserade världar som välfärden formades? Med detta dilemma brottades de socialdemokratiska kulturdebattörerna. Moderniseringen, med alla dess problematiska kulturella och sociala konsekvenser, var sist och slutligen något som arbetarrörelsen kanske mer än någon annan social kraft vid denna tid *bejakade* – ja, som man menade *måste* bejakas. Här var tidens synsätt nämligen starkt deterministisk: moderniseringen – ”strukturuomvandlingen” som

---

² Citatet anspelar på några kända rader av den tyske författaren Bertolt Brecht från 1920-talet: ”Först kommer käket, sedan moralen”.

³ En rad skrifter på temat producerades, alltifrån den stora utredningen ”Människan och nutiden” från år 1952 som länge i praktiken kom att betraktas som arbetarrörelsens kulturprogram. Ett annat dokument som väl belyser tidens diskussioner är *Människan i dagens och morgondagens samhälle* (ABF 1956).

man började kalla det - drevs av teknik, vetenskap och ekonomiska konkurrensvillkor i en riktning som i princip var opåverkbar. Här var "anpassning" det enda alternativet.

Starkast var den deterministiska tendensen när man kom in på arbetslivet, som nu för första gången började figurera på allvar i arbetarrörelsens kulturdebatt. Arbetsformerna i Taylorland riskerade leda till kulturell förfäklning i arbetarklassen. Men i och med att rationaliseringen och mekaniseringen av arbetet betraktades som den oberoende faktorn i samhällsutvecklingens ekvation måste den reformistiska fantasin rikta in sig på andra, mer påverkbara faktorer: bostadens utformning, de sociala förhållandena i bostadsområdena, skola och utbildning, stadsbyggnad osv. Även om arbetet fladdrade förbi i diskussionen som grundläggande faktor i arbetarklassens materiella villkor, förpassades den på så vis snabbt ut ur rollen som potentiell kulturbärare. Kultur och bildning blev en fråga som heltigenom förknippades med hur människor använde sin *fritid*. Och i förhållande till det en gång för alla givna arbetslivet gavs de kulturella värdena en potentiellt *kompenserande*, för att inte säga *läkande* roll.

ABF:s studierektor Gunnar Hirdman hade rentav i en central skrift från det sena 1940-talet, *Arbetarbildning - linjer och mål* - uttryckligen framlagt vad han kallade en "kompensationsteori" på kulturens område. Alltsedan det skapande hantverket gav vika för industriarbetets mekanisering och arbetsdelning hade arbetslivet oundvikligen förvandlats till en negativ kraft i människors liv. Arbetarrörelsens kulturfråga handlade om hur denna förlust för frihet och skapande skulle kunna *kompenseras* genom en rikare fritid. I det moderna industrisamhället måste kultur, bildning och andlig utveckling definitionsmässigt äga rum i ett inre rum, fjärran från arbete och vardag. Å andra sidan var det moderna samhällets stora framtidslofte att detta rum skulle kunna vidgas. Ökad fritid som genom en aktiv kulturpolitik gavs ett rikare innehåll var framtidens lösen.

Bildningens kompenserade och läkande roll i förhållande till det moderna livets påfrestningar - arbetslivets utarmning och stadslivets sociala främlingskap - kom gradvis att genomsyra arbetarrörelsens bildningsdebatt under 50-talet. Där gick den i förening med från anglosaxisk beteendevetenskap inspirerade tankar om "funktionell anpassning" och "trivsel".

Det är i detta idésammanhang som den s.k. Fridell-debatten äger rum.⁴ Folke Fridell hade med sina böcker från 40-talet slut skjutit välriktade skott mot två grundbultar i det ovan refererade förhållningssättet. Dels hade han explicit avisat kompensationsteorin - tanken på att arbetslivets utarmning skulle kunna upphävas genom en rikare fritid. Att en högre utveckling av bildning och moral skulle kunna utvecklas i ett samhälle där arbetarnas

---

⁴ Debatten utgick från tre böcker som Folke Fridell gav ut i slutet av 1940-talet: *Död mans hand*, *Greppet hårdnar* och *Syndfull skapelse*. Den samhällsdebatt som pågick upptar viss plats i de båda senare böckerna. Särskilt *Greppet hårdnar* är i stora delar en litterär gestaltning av tidens debatt om arbetsliv och företagsdemokrati, där författaren får möjlighet till en del ironiska porträtt av tidens beteendevetenskapliga frasmakeri.

vardagsliv i övrigt var heltigenom präglad av deras tillvaro som robotiserade "maskinbetjänter" var en naiv idealism (i klass med Anton Nyströms, skulle man kunna tillägga). I en artikel i *Folket i Bild* skrev han: "Flertalet arbetare är maskinbetjänter i ett storindustriellt sammanhang. Yrken suddas ut. Arbetarna fungerar, maskinägarna bestämmer och deras svans – expertisen – tänker. Ett kultursamhälle kan inte vila på den grunden. En fungerande människa kan inte agera förhyrd handelsvara i åtta timmar om dagen och på fritiden leva in i fullvärdig musik eller söka livsmening hos litteraturens giganter". Det är inte svårt att höra ett eko av August Palms ståndpunkt i "magfrågan" i de orden, fast de materiella förhållandena nu inte handlade om att äta sig mätt utan om arbetets villkor.

Det andra grundskottet riktade Fridell mot den beteendevetenskapliga funktionalismen och dess inriktning på anpassning (och synen på motstånd/"otrivsel" som missanpassning). Är inte "vantrivsel" istället att betraktas som en fullt adekvat reaktion på industriarbetets verklighet? frågade Fridell. Hans ironiserande förakt gentemot frasmakeriet hos tidens välvilliga själsdoktorer dryper i böckerna. Mot deras psykologiserande ville Fridell ställa en *maktfråga* – möjligheterna att påverka sitt arbete och sin arbetsplats och få del av sitt arbetes frukter: att "vara med och dela och bestämma".

Med arbetslivet i centrum (istället för brödet) för varje diskussion om bildning och kultur reste alltså Fridell en modern version av den gamla magfrågan. Vi ska återkomma till Fridelldebatten med en något mer nyanserande blick senare - här ska bara konstateras att han länge var en ropandes röst i öknen i arbetarrörelsens bildningsdebatt. Uppfattningen att bildning och kultur var en fråga för fritiden och till för att kompensera människans nödvändigtvis ökade främlingskap och avpersonifiering i det moderna arbetslivet fortsatte att dominera.

En central bakgrund till att arbetarrörelsen kunde hamna i denna position är den bildningssyn som vuxit fram under dess första halvsekel. För att undersöka detta måste vi gå tillbaka och titta närmare på vad som hände på denna front efter 1880-talets strid i magfrågan.

3.

Även om den unga arbetarrörelsen sökte förverkliga en egen väg i sin bildningsverksamhet var inflytandet starkt från 1800-talets borgerliga bildningsidealism och personlighetsfilosofi.⁵ I det s.k. *nyhumanistiska* bildnings-

---

⁵ Detta är en tes som drivs kraftfullt i Per Sundgrens avhandling *Kulturen och arbetarrörelsen – kulturpolitiska strävanden från August Palm till Tage Erlander*. Detta i viss polemik mot Ronny Ambjörnssons klassiska bok i ämnet, *Den skötsamme arbetaren*, som betonar det självständiga emancipationsetos som drev bildningsverksamheten i det tidiga 1900-talets Holmsund (liksom mot Bernt Gustafsson, som i sin bok *Bildningens väg – tre bildningsideal i svensk /forts. nästa sida/*

ideal som formades då stod individens utveckling till en harmonisk personlighet i centrum. Här var bildning mera en fråga om karaktärsdaning än om kunskapsförmedling. Förstånd, känsla och vilja skulle förädlas i en strävan att förverkliga "en bättre människa" som till fullo skulle kunna förverkliga sina inre möjligheter.⁶ Detta måste vara ett självändamål – inte blott ett medel för att hävda sig i samhället eller yrkeslivet. Fokus låg på etisk och estetisk fostran med starka inslag av konst, musik och skönlitteratur och tonvikt på det klassiska, antika kulturarvet. Denna bildningssyn präglas vidare ofta av en tillbakablickande civilisationskritik med udden riktad det urbaniserade industrisamhället och de "maskinmänniskor" som detta antogs producera. Bildning var att *utanför* och *mot* detta samhälle, genom att "lyfta sig över" sina vardagsvillkor, möta mänsklighetens stora, tidlösa andar i kulturens skattkammare. Till det nyhumanistiska bildningsidealet hörde sålunda också starka inslag av förra sekelskiftets genikult. "De många måste lära sig att respektera de få andligen högstående, massan måste respektera eliten", som ABF:s studierektor Gunnar Hirdman uttryckte det.

Men vid sidan av nyhumanismens bildningsidealism utvecklades också ett annat ideal – *medborgarbildningsidealet*. Dess ställning i arbetarrörelsen förstärktes genom att det hade direkta kopplingar till rörelsens politiska strävanden, ofta på ett mycket praktiskt plan. Här står människan mindre som individ och mer som samhällsvarelse i centrum. Bildningen ses som ett led i samhällets demokratisering, och betraktas i ett instrumentellt perspektiv med fokus på de kunskaper man behöver för att erövra och utöva sina medborgerliga rättigheter: språkkunskaper, organisationskunskap, kommunal- och statskunskap, men också insikt i sådan teknisk-naturvetenskaplig och ekonomisk kunskap som kan främja samhällsliga framsteg. Inte minst Rickard Sandler var ivrig förespråkare för det senare slaget av kunskapsstoff. Medborgarbildningsidealet präglas av upplysningens förnuftstro och tro på utbildning och uppfostran som vägen till mer jämlikt inflytande över samhällsutvecklingen. Det är därmed också främmande för den nyhumanistiska civilisationskritikens anatema över teknik, industri och modernitet.

---

arbetarrörelse 1880-1930 hävdar att arbetarrörelsens förhållande till den etablerade kulturidealen karaktäriseras av "självbildning" och "kritiskt övertagande"). Sundgren menar att den nyhumanistiska bildningsidealismen blev "ett dominerande inslag i arbetarrörelsens folkbildning under 1900-talets första hälft" (sid 136). En orsak till att Sundgrens och Ambjörnssons intryck av kulturlivet i arbetarrörelsen skiljer sig åt är utan tvivel böckernas olika fokus: Sundgren riktar blicken mot de mer programmatiska ställningstagandena och resonemangen i rörelsens ledning medan Ambjörnsson undersöker det kulturella livet på basplanet, ute i organisationerna.

⁶ Det finns en ambivalens i hela bildningsbegreppet som det förefaller svårt att komma ifrån. Ömsom talas det om människan som bildningsprocessens subjekt, som utifrån sina egna förutsättningar "förverkligar sig själv", som ett frö som går i blom. Ömsom är hon ett objekt, en degklump på vilket en utifrån verkande skulptör i kraft av högre ideal, större kunskaper och bredare perspektiv formar ett konstverk. Ömsom handlar det om ett individuellt "självbildningsprojekt", ömsom om en kollektiv process av höjd kulturell standard i arbetarklassen som helhet. Dessa ambivalenser kan studeras i större detalj i Per Sundgren a.a. kap 2.

I verkligheten blandades dessa båda ideal i arbetarrörelsens bildningssyn och verksamhet. Ivar Lo-Johansson ger i sina memoarböcker *Stockholmaren* och *Asfalt* en smått dråplig bild av hur det kunde se ut när han engagerade sig i den socialdemokratiska ungdomsrörelsen i början av 1920-talet. Där blandades två helt olika kategorier medlemmar. Å ena sidan de som utbildade sig till fackliga och politiska företrädare och förkovrade sig i kommunalkunskap och bokföring. Å andra sidan "poeterna" som läste skönlitteratur och filosofi och trodde att världen skulle frälsas av samma skönhets- och vishetsvärden som de själva blivit frälsta av.

På en punkt förenades emellertid dessa båda bildningsideal, nämligen i sitt ointresse för arbetslivet. Vare sig om bildningen handlade om personlighets- eller medborgarskapsutveckling hade det ingen beröring med människors arbete och vardag. Att arbetslivet skulle kunna ha någon roll för människors engagemang och delaktighet i samhällets demokratisering var sålunda lika främmande för medborgarbildningsidealet som det var främmande för nyhumanismen att det skulle kunna medverka i människors personlighetsutveckling och självförverkligande. Om arbetet överhuvudtaget figurerade i bildningsdebatten var det som ett *hinder* för ett fullvärdigt liv, en negativ konstant i människors tillvaro som det var bildningens uppgift att minimera genom att rikta blicken mot något annat, högre och värdefullare: individens andliga växt och/eller hennes medborgerliga delaktighet. Tidigt grundlades på så sätt den föreställning om bildning och kultur som kompensation för arbetslivets förkrympande inverkan, som vi sett återklinga i 1950- och -60-talens kulturpolitiska diskussioner.

Men idéhistoriskt sett finns det faktiskt en tredje bildningstradition som ser annorlunda på detta – *det polytekniska bildningsidealet*, som söker förbinda bildning med produktivt arbete. Här söker man en kulturell hävstång genom att göra människor teoretiskt och praktiskt förtrogna med de viktigaste näringsgrenarnas allmänna vetenskapliga grundvalar och elementära arbetstekniker, samtidigt som de erbjuds insikter i deras roll i den samhällseliga produktionens totalitet. I svensk arbetarrörelsens bildningstraditioner är emellertid detta ideal praktiskt taget fullständigt frånvarande.⁷

Att återknyta till och undersöka det polytekniska bildningsidealet är något av det centrala ärendet i denna skrift.

---

⁷ Detta visas med full tydlighet i Thomas Ginners avhandling *Den bildade arbetaren – debatten om teknik, samhälle och bildning inom ABF 1945-1970*.

Det polytekniska bildningsidealet

1.

Ska man söka ett svenskt avstamp i en presentation av ett alternativt bildningsideal kopplat till arbete och produktion stöter man framförallt på två gestalter: nationalskalden Erik Gustaf Geijer och förra sekelskiftets liberala skolreformator Fritjuv Berg.⁸

Den bild de flesta har av Erik Gustaf Geijer är väl som romantisk poet. Men i själva verket var han samtidigt en centralgestalt i det tidiga 1800-talets samhällsdebatt, länge på en konservativ ståndpunkt. Men i slutet av 1830-talet hade han under intryck av det framväxande kapitalistiska industrisamhället börjat ifrågasätta hela det gamla ståndssamhället. Samtidigt började han treva efter hur en framtida samhällsordning skulle kunna se ut, med vägledning från såväl liberala som utopiskt-socialistiska tänkare.⁹ Han oroades såväl av proletariseringen av underklassen (den s.k. *pauperismen*) som av den nya borgerliga överklassens girighet. Han inspirerades av de upplysningsideal där människorätten borde vara lika för alla, och där uppfostran och utbildning tillmättes en avgörande roll för att förverkliga detta ideal. En annan central del i hans åskådning var hans "personlighetsprincip": var och en måste ha friheten och rätten till självförverkligande, men inte som isolerad och självtilräcklig individ, utan i medvetande om de ömsesidiga beroendeförhållandena människor emellan - i en anda av kristlig kärlek till nästan.

År 1845, tre år före sin död samlade Geijer dessa sina tankar i boken "Om vår tids inre samhällsförhållanden".¹⁰ Där kommer han in på produktionen och arbetets betydelse för att förverkliga personlighetsprincipens ideal. I det framväxande industrisamhället framtida utveckling ser han avteckna sig konturerna av en allsidigt bildad *homo universale*, samtidigt som produktionens vidgade sociala beroendeförhållanden skulle möjliggöra förverkligandet av gemensamhetstanken i hans personlighetsfilosofi:

Industrins utveckling är ej annat än utvecklingen av det mänskliga arbetets gemensamhet. Detta, sig utvecklande, gemensamma är just intelligensens andel i arbetet, som oupphörligen tillväxer, liksom det enstaka arbetet representeras av den mänskliga kroppskraften, vars andel i arbetet tvärtom avtager. Det vill åter säga: Varav följer att det ideella arbetet

---

⁸ Om Geijer och Berg och deras roll i det polytekniska bildningsidealets återklanger i svensk idéhistoria kan man läsa i Lars Lindström: "Teknik och bildning - bidrag till en kritisk bildningsteori", *Studies in Educational Philosophy* 2006:2/2007:1, Lärarhögskolan i Stockholm.

⁹ Det finns till och med de som i den äldre Geijers samhällsfilosofi vill se en föregångare till Marx - se exempelvis Per Meurling: *Geijer och Marx - studier i Erik Gustaf Geijers sociala filosofi* (Tidens förlag 1983)

¹⁰ *Om vår tids inre samhällsförhållanden* är egentligen en samling av tre föreläsningar som Geijer höll år 1843. Den gavs ut i nyutgåva med förord av Per Nyström år 1980 (Tidens förlag).

å ena sidan, det materiella å den andra (i början skilda genom en så stor klyfta, att arbetarna inom varderas område ej ansågos tillhöra samma, lika berättigade, samhälle utan det förnåma och lärda arbetet blott utnyttjade det nedriga och olärda arbetet för sig som medel) småningom – och slutligen oförtänt nog – befinna sig i bredd med varandra: de senare, ej mindre än de förra, med anspråk på en intelligent verksamhet.

Det ålderdomliga språket kräver lite brottning, men när man väl trängt in i dessa rader ter sig Geijers tankar närmast kusligt profetiska. Det slående är också det påtagligt optimistiska framtidsperspektiv som Geijer målar upp vad gäller arbetets utveckling i industrisamhället. Han står fjärran från den bildningsidealistiska civilisationskritikens syn på arbetet som en alienerande kraft i människors liv. Utvecklingen skulle visserligen inte motsvara hans förhoppningar i det "maskinbetjäntens" arbetsliv som skulle komma att karaktärisera den följande 100-150 åren. Men med det perspektiv på industrisamhällets utveckling han anlade skulle han utan tvivel beteckna detta som en systemets barnsjukdom.

Men, för att inte gå framställningen i förväg, vi befinner oss ännu på 1800-talet, i industrialismens barndom. Dags att vända oss till den andre av de svenska pionjärerna för ett bildningsideal knutet till produktionens och arbetets utveckling, Fritjuv Berg. Han var riksdagsman och skolminister i Karl Staffs liberala regeringar under 1900-talets början. Som visionär skolreformator förespråkade han redan på 1880-talet tankar om en gemensam bottenskola som pekade fram mot efterkrigstidens enhetsskolereform. Envist och engagerat stred han mot de konservativa krafter i samhället som menade att alltför mycket utbildning av underklassen var onödig, ja rentav skadlig med tanke på att den resulterade i en "halvbildning" med destruktiva konsekvenser både för individens lycka och för samhällets ordning. Bättre att var och en höll sig till sin läst, menade de konservativa, och för arbetarna räckte det med elementär läs- och skrivkunnighet, kristendomskunskap och rent praktiska ämnen. Argumentationen företer starka likheter med vad alliansregeringens skolminister Jan Björklund brukar säga om det missriktade i att betunga arbetarbarnen med alltför mycket lärdom (Björklund brukar ju också kalla sig liberal, uppenbarligen helt ovetande om det klassiska konservativa synsätt han representerar).

I ett i tidens debatt uppmärksammat föredrag betitlat *Bildning och arbete* gick Fritjuv Berg till motangrepp. Där skisserade han ett bildningsbegrepp där såväl det klassiska humanistiska bildningsarvet som det moderna industrisamhällets kunskap och visdom skulle kunna förenas. Vad gäller den första delen framhöll han att kroppsarbetaren inte var någon arbetsmaskin dygnet runt, utan på sin fritid borde få möjlighet att blicka in i kulturens skattkammare – en argumentation i samma liberal-radikala anda som Anton Nyström företrätt i striden om magfrågan, och som återklingar i Gunnar Hirdmans kompenstationsteori ett halvsekel senare. Men det intressanta är

den andra delen - de nya bildningskrav och möjligheter som Fritjuv Berg såg i förlängningen av industrisamhällets utveckling.

Den industriella arbetskulturens sätt att reducera människan till en maskinbetjänt var något som tillhörde det lägsta stadiet i de olika näringsgrenarnas utveckling, menade han. I ett senare stadium avtecknade sig något annat. Den moderna produktionens väsen var nämligen högsta möjliga användning av naturens krafter, och detta fordrade högsta möjliga fullkomning av tekniken, något som i sin tur måste bygga på *högsta möjliga tillgodogörande av den mänskliga intelligensen*. Och detta måste också gälla kroppsarbetarna. Men då måste man komma bort ifrån det sätt varpå utbildningsdebattens konservativa röster tillmätte kroppsarbetet, det "materiella" arbetet, ett nödvändigtvis mycket snävt kunskapsinnehåll. Ett sådant synsätt menade han:

... förbiser att även i yrkeslivet teori och praktik numera är så innerligt sammanflätade, att de knappast på någon enda punkt kunna umbära varandra. Man förbiser vad Geijer kallade 'intelligensens växande andel i det industriella arbetet' (jmf ovan). Många kroppsliga sysselsättningar kräver ju ej blott en stark och flitig utan även en tänkande och kunnig arbetare. En massa yrken består i tillgodogörandet av fysiska och kemiska företeelser, vilka arbetaren bör känna för att rätt kunna använda. Till och med hos en barnflicka önskar nuförtiden alla förståndiga föräldrar någon insikt i fysiologi och hälsolära, och den tid då man hånlog vid tanken på en kokerska som visste något i fysik och kemi torde nu vara för alltid försvunnen.

Återigen häpnar man över hur framsynta dessa 1800-talsröster ter sig idag – och hur svårt deras insikter, eller kanske man hellre ska säga framtidsvisioner, haft att göra sig gällande under den tid som förflutit sedan dess. Som sagt: i jämförelse ter sig det tidiga 2000-talets skolpolitiska ledargestalt, major Björklund, närmast dinosaurisk. (Intressant är också att Fritjuv Berg använder barnskötare och kokerskor som exempel – sysslor som långt in i 1900-talet knappt ens ansetts som "riktiga arbeten").

En annan märklig sak är förstås att liberalerna Geijers och Bergs tankar om sambandet mellan arbete, produktion och bildning fick så ringa genklang i en arbetarrörelse som istället genomsyrades av tanken att bildningens uppgift var att kompensera arbetarna för utarmningen av arbetets vardag.

2.

Man får således leta länge innan man hittar något som ens antydningssvis berör ett bildningsideal förknippat med arbete och produktion i den svenska arbetarrörelsens debatt. Dåvarande utbildningsministern Arthur Engberg

pläderade i en programskrift från 1938, "Demokratins kultursyn", för att arbetarna borde ha rätt till grundliga kunskaper i sitt arbete. Men det skedde i allmänna ordalag och mest i förbigående. Efterkrigsprogrammet snuddade vid frågan i samband med förslagen om en utbyggd företagsdemokrati. För att förverkliga en sådan gällde det att skapa ett ökat positivt intresse för produktionen bland de anställda, vilket också hade en dimension av kunskap och bildning: företagsdemokrati sades "förutsätta att de erhåller kännedom om de tekniska och ekonomiska driftsproblemen". Men i den utbildningsverksamhet som de fackliga organisationerna kom att organisera efter det att ett centralt företagsnämndsavtal slöts mellan LO och SAF intog teknik, arbetsorganisations- och produktionsutveckling en mycket blygsam plats, och mer inskränkt företagsekonomiska frågor dominerade helt. 1940-talets svaga ansatser till att föra in ett arbetslivsinriktat perspektiv på folkbildningsarbetet drunknade sedan snart i den bildningsdiskussion som vi sett helt kom att domineras av kompenstationsteori och trivselretorik – och med ett fokus på skolreformer som den arena där det moderna samhällets kunskapsbehov skulle tillgodoses.

Enstaka avvikande röster förekom dock, ibland från oväntat håll. År 1964 intervjuades den finske författaren Väinö Linna i ABF:s tidning *Fönstret* – hans stora torpartrilogi *Under polstjärnan* hade just givits ut på svenska. I intervjun kom han in på något som han kallade "produktionskulturen" i samhället (han hade själv en mångårig erfarenhet av industriarbete under tidig efterkrigstid). Han menade att arbetet i fabrik eller annan produktion enligt hans mening också borde betraktas som en slags kulturverksamhet. Att skilja denna materiella kultur från den "riktiga", dvs. andliga, var enligt hans mening ett i grunden orealistiskt sätt att betrakta både människans och samhällets kulturutveckling.

Så dyker "magfrågan" upp igen i en ny formulering och nytt perspektiv. Men bara några få röster nappade på Linnas tankar. Den blivande sekreteraren i låginkomstutredningen Per Holmberg ställde frågor i en uppföljande artikel: hur påverkades den enskilda människan av sitt dagliga arbete? Vilken betydelse hade den sociala och estetiska miljön på arbetsplatsen? Men det var ju inte riktigt detta som Linna hade talat om.

Vi får gå tillbaka till 1800-talet igen i och återuppta vårt sökande efter det polytekniska bildningsidealets rötter. Vi hamnar då naturligt nog hos den som kanske mest brukar förknippas med detta ideal – Karl Marx.

3.

För Marx rådde ett dialektiskt beroendeförhållande mellan människors bildning och samhällets produktionsförhållanden. När det gäller hur dessa förhållanden utvecklades förde han resonemang som har starka likheter med det Geijer och Berg talade om i termer av "intelligensens växande andel i det

industriella arbetet". Kapitalismens rastlösa jakt på nya möjligheter att ackumulera kapital och öka dess avkastning med hjälp av nya insatsvaror, arbetsbesparande maskiner och tekniker och organisatoriska innovationer skulle komma att betyda ett fortgående "förvetenskapligande" av produktionen, där större och större delar av det samlande vetandet i samhället "magasinerats" i produktionsprocessen. För att beskriva denna utveckling använde Marx begreppet "den allmänna intelligensens" tillväxt.

En förbisedd sida av hans syn på arbetet under kapitalismen, där uttolkarna annars mest uppehåller sig vid hans alienationsteori, var den vikt han lade vid att arbetarna skulle göras delaktiga i denna tillväxt och de möjligheter han ansåg öppnade sig på detta område. I en adress till Första Internationals Generalråd¹¹ skisserade han en strategi för detta som byggde på att utbildningssystemet i samhället integrerades i det samhälleligt-produktiva arbetet. Här skulle invigningen av barnen och ungdomen i hanteringen av de enskilda yrkenas elementära arbetsredskap och handgrepp förenas med en *polyteknisk allmänbildning*, som handlade om att "förmedla de allmänna vetenskapliga principerna för alla produktionsprocesser".

På detta sätt ville Marx inte bara spränga de gränser det traditionella utbildningsbegreppet drog upp gentemot arbete, teknik och produktion. Lika centralt i det nya polytekniska utbildningsbegreppet är hans betoning av att den skolning detta skulle handla om skulle beröra "alla produktionsprocesser" och "alla yrken". Det handlade alltså om något annat och mer än ren yrkesutbildning. Här var hans bildningssyn nära förknippad med den större vision som vägledde hans tänkande om arbetet, nämligen att bryta ned den kapitalistiska arbetsdelningen och dess destruktiva inverkan på människors själsförmögenheter – att "ersätta specialindividen, som bara har en samhällelig specialfunktion, med den fullt utvecklade totalindividen, för vilken olika samhälleliga funktioner är verksamhetsformer som avlöser varandra", som han skriver i *Kapitalets första band*. Genom sin ständiga revolutionering av vetenskap och teknik i produktionens tjänst och den tillväxt av "den allmänna intelligensen" detta innebar, öppnade kapitalismen portarna för en "universell" människa som var otänkbar i tidigare produktionsätt, där arbetaren och hans produktionsmedel var "bundna till varandra som snigeln till snäckan".¹²

Allteftersom den moderna storindustrin utvecklades och arbetarklassen vann ökat politiskt inflytande skulle människan mer och mer förhålla sig som "övervakare och regulator", och detta inte bara i förhållande till den enskilda del av produktionsprocessen de var verksamma i, ja, inte bara till produktionen i stort utan till och med till *hela* den samhälleliga "kombinationen av mänskliga aktiviteter och utveckling av mänsklig samverkan". Arbetet och produktionen var i Marx ögon ingen avskild, stängd enklav i

---

¹¹ *Die Arbeit von Frauen und Kindern*, 1886, refererad i Lars Lindström a.a.

¹² Det är viktigt att betona att Marx' idéer på detta område egentligen inte bara handlade om arbetarklassen – mutatis mutandis gällde att alla arbeten i samhället genom arbetsdelningen blev stympade och stympande.

samhället. Den var inbäddad i ett större sammanhang av politisk makt, mänsklig kommunikation och samverkan. Detta betydde att det polytekniska bildningsideal Marx förespråkade ingalunda var något han ville avskilja från och ställa mot de gängse nyhumanistiska eller medborgarskapsidealerna. Hela hans bildningssyn bottnade i upplysningstanken om en "universell" människa med insikt både i modern vetenskap och teknik och i kulturens etiska och estetiska arv. Han var ett barn av den upplysningsfilosofi där humanistisk och naturvetenskaplig-teknisk allmänbildning var integrerade.

En fråga man kan ställa är förstas om Marx här talar om en *möjlighet* som skulle öppnas i det högt utvecklade, församhälleligade produktionssystem som kapitalismen skulle komma att forma, en *potential* som emellertid inte skulle kunna förverkligas förrän i ett framtida socialistiskt samhällssystem. Det finns ju ett överflöd av andra resonemang som Marx förde om arbetets alienation som handlar om hur arbetets produkt och samhällets produktionsapparat under kapitalistiska samhällsförhållanden var dömd att för arbetaren förbli en "främmande kraft" att underkasta sig. Här framstår arbetet under kapitalismen som *till sin natur* ett alienationens rike. Det synsättet har väl varit dominerande i det sätt man efter Marx' tid konstruerat något man kallat "marxismen": den "universella" människan var förbehållen det socialistiska framtidssamhället.

Ett annat möjligt synsätt är emellertid att detta är en fråga om något som han i andra sammanhang (i kapitlet om krediten i *Kapitalets* tredje band) talat om i termer av en socialistisk kraft som kunde växa fram inom kapitalismens ramar. Det är utan tvivel ett sätt att tolka och bruka Marx' analyser av det kapitalistiska samhället som är mer fruktbart om man vill forma en reformistisk strategi. Vad Marx "egentligen" tyckte kanske inte är så väldigt intressant. Intressant i denna debatt är däremot att den förra ståndpunkten ovan – alienationsperspektivet – under nittonhundratalet varit mycket inflytelserikt inom vad som kallats "den västerländska marxismen", där den i viss utsträckning gått i förening med en äldre tradition av traditionalistisk kritik av det moderna industrisamhället. Inom denna tradition har marxismens polytekniska bildningsvisioner drunknat i en antikapitalistisk civilisationskritik som inte lämnat några utvägar ur arbetarens förfrämligande i arbetslivet, samtidigt som det lämnat dörren öppen för ett inskränkt bildningsideal.

Vilket för oss tillbaka till Folke Fridell och den debatt om hans böcker som vi var inne på ovan.

4.

Folke Fridells kritik av det moderna industriarbetet möttes till övervägande del (om än inte helt) av negativ kritik i arbetarrörelsens mer officiella organ. Hans kritiker menade i mer eller mindre kategoriska ordalag att hans bild av

arbetets degradering bland "maskinbetjänarna" var överdriven och ensidig. Han sades bortse från eller missakta fackföreningsrörelsens ansträngningar att förbättra arbetarnas villkor. Han sades också – en typ av kritik som för övrigt drabbat flera andra av arbetarförfattarna – nedvärdera arbetarna genom att beskriva dem som fega och inskränkta "dyngmänniskor".¹³ Hans negativa beskrivning av deras verklighet sades visa att han genom sitt skrivande avlägsnat sig från sin klass. Frågan var rentav om inte hans vantrivsel djupast sett var ett resultat av en avvikande personlighet hos författaren, med rötter i hans barndomsupplevelser. Även kommunisterna var kritiska. Fridells skildring gav "platt intet – annat än pessimism", skrev *Ny Dags* recensent.¹⁴

Fridells kritiker har inte kommit väl ut i eftervärldens ögon, och visst framstår det som att många av hans kritiker i debatten avsiktligt blundade för eller förskönade den verklighet Fridell skrev om. Men det finns anledning att något nyansera den bild vi har idag av Fridell som ensam sannings-sägare i strid med en oförstående omvärld. Kanske man hellre ska karaktärisera striden som en dialog mellan döva.

Helt sant var inte kommunisternas påstående att Fridell inte gav något alternativ till det industriella arbetets maskintjänst. Han talade ju om möjligheten att få vara med och "dela och bestämma". Men detta byggde på förut-sättningen att den kapitalistiska storproduktionen kunde ersättas med småskaliga verksamheter bedrivna i kooperativ form. Som motbild mot det urbana, industriella arbetets centralstyrda och storskaliga mekanisering av såväl arbetet som tillvaron i övrigt genomsyras Fridells författarskap av en tillbakablickande utopi – mot ett liv närmare naturen i ett idealiserat byalagssamhälle och en självstyrd hantverksproduktion. Det var, som vi varit inne på, ett synsätt som inte saknade resonansbotten i den nyhumanistiska flygeln inom arbetarrörelsens bildningstradition, där kritiken av kapitalismen närmast sömlöst gled över i en kritik av hela den moderna, "mekaniserade" tillvaron.¹⁵ (Lika väl klingade den samman med den västerländska

---

¹³ LO-skolans studierektor Torvald Karlbom anlade till och med moteld genom att i en bok med titeln *Blodprov på arbetsglädjen* samla 34 uppsatser från elever på Brunnsvik, som gav en alternativ, mer positiv bild av det moderna arbetslivet jämfört med Fridells förmenta svartmålning.

¹⁴ Delvis kan nog den negativa attityd som Fridells samhällskritik mötte också förklaras av att denne var organiserad syndikalist – liksom en annan arbetarförfattare något senare, Kurt Salomonsson som möttes av samma avståndstaganden.

¹⁵ Mest utpräglat finner vi denna civilisationskritiska tendens hos personer som Brunnsviks förste rektor, Karl-Erik Forsslund och Carl Lindhagen, som en tid tillhörde den socialistiska vänstern men återvände till socialdemokratien och slutade som borgmästare i Stockholm – i åren 1919-23 var han ordförande för Humanistiska Förbundet och redaktör för dess tidskrift med den karaktäristiska titeln *Sol och Jord*. Även studiecirkelns fader Oscar Olsson måste räknas till denna strömning. I en programmatisk skrift från 1920-talet, *Folklig Konstuppfostran* förklarade han att hela samhällsutvecklingen gått fel, och då handlade det om det moderna livet som helhet – om hur "den egna gården med dess under generationer framvuxna stil och traditioner efterträddes av den hyrda lägenheten, där man kom och gick, utan möjlighet för personlig smak och stil att finna fäste. Massproduktionen i förbrukningsvaror efterträdde hantverket, och i massproduktionen fanns inte utrymme för personlig smak och stil, som varit så utmärkande för den/*Fort. nästa sida/*

marxismens alienationsidéer, vilket hade betydelse för Fridells mottagande i det sena 1960-talets nyvänster).

I den tidiga efterkrigstiden skavde detta slag av civilisationskritik mer än någonsin mot de frågor som stod i centrum för den samtida socialdemokratin och fackföreningsrörelsen. Kritiken mot Fridell måste sättas in i ett sammanhang – arbetarrörelsen på tröskeln till den fulla sysselsättningens välfärdsstat. Vid samma tid som han skrev sina romaner arbetade man i fackföreningsrörelsen på att utforma en reformstrategi för efterkrigstidens kapitalism. Nya exportmarknader öppnades i återuppbyggnadens Europa, samtidigt som det rådde brist på arbetskraft och andra insatsvaror här hemma. I USA hade under de gångna decennierna, och inte minst under krigsåren, nya produktionsmetoder vuxit fram, gentemot vilka gängse ordning på produktionens område på denna sida Atlanten framstod som föråldrad och orationell. Sammantaget byggdes i denna situation upp ett starkt tryck på *strukturuomvandling* – att driva på moderniseringen av industrin, snabba upp utslagningen av näringar med lägre produktivitet och i rådande knapphetstillstånd effektivisera arbetskraftsanvändningen. Att deterministiska tankegångar som vi sett i denna situation växte sig starka i arbetarrörelsen var inte så underligt. Perspektivet var att den som inte förmådde hänga med och ta de nya möjligheterna i bruk var slagen till slant och dömd att rasa tillbaka ner i mellankrigstidens depressioner.

Men så helt deterministisk var inte arbetarrörelsen. Samtidigt som Fridell publicerade sina böcker satt man i LO-borgen och funderade på en strategi för hur man genom att rida på strukturuomvandlingens oemotståndliga våg skulle kunna åstadkomma ökad jämlikhet – det som sedermera skulle kallas den *Rehn-Meidnerska modellen*.¹⁶ För en arbetarrörelse upptagen av sådant strategiskt tänkande framstod det slaget av tillbakablickande utopier som låg i förlängningen av Fridells kritik av den industriella civilisationen som irrelevanta och rentav en smula irriterande. Andra frihetsfrågor stod i centrum för arbetarrörelsen än dem Rivar-Bohm ville resa. Arbetarklassens emancipation *som producent* hamnade obönhörligen i skuggan av dess befrielse från beroendet av marknadskrafterna - det Gösta Rehn talade om som "vingarnas trygghet": att stärka arbetarnas ställning på *arbetsmarknaden* genom en dekommodifierande kombination av ökad rörlighet och social trygghet.

Ställvis kan man åtminstone antydningssvis utläsa mer explicita resonemang i den andan hos Fridells kritiker. I en artikel i *Fönstret* menade exempelvis Bo Carlsson från LO att vad Fridells kritik blottat egentligen var ett

---

handgjorda varan. Industrivaran var själlös, då hemslöjdsprodukten besjälats av den glädje, som den skapande handen och tanken kunnat lägga i den".

¹⁶ Den Rehn-Meidnerska modellen byggde på fyra pelare: (1) solidarisk lönepolitik för att driva på strukturuomvandlingen och öka den samlade produktiviteten i samhället, samtidigt som löneklyftorna hölls tillbaka. (2) Aktivarbetsmarknadspolitik för att möjliggöra för arbetarna att klara det ökade omställningstrycket. (3) En stram ekonomisk politik för att hålla nere och "socialisera" vinsterna i ekonomins expansiva delar. (4) generell välfärdspolitik, framförallt starka trygghetssystem.

informationsproblem där svaret var att förbättra upplysningen bland LO-medlemmarna om sambandet mellan välfärdens nivå och rationaliseringen av produktionen. I en skrift från SSU-kongressen år 1949, *Människan och arbetet*, uppmanades de samtida arbetarförfattarna att ta ett bredare samhällsansvar, och underordna sitt skrivande under det större samhällsintresset av en väl fungerande och effektiv produktionsapparat. Torvald Karlbom kritiserade Fridell för att han inte förstod eller ville finna sig i vad som var arbetarrörelsens huvudlinje, nämligen att arbetarnas möjlighet att nå en kulturell lyftning i det rådande samhället av nödvändighet måste förverkligas "inom ramen av en modern storindustri baserad på tempoarbete" – underförstått: att återupprätta en hantverksbaserat bysamhälle var ingen framkomlig väg.

Det är i det ljuset som Fridell-debatten framstår som en dialog mellan döva. Lika lite som kritikerna hade något annat recept än kompensations-teorin på hur en kulturell lyftning skulle åstadkommas på basis av storindustrins tempoarbete, lika lite fanns det någon trovärdighet i Fridells visioner av småskalig hantverkskooperation. Man skulle kunna säga att hela debatten präglades av att samhället inte var moget för de frågeställningar Fridell reste. Men man skulle också kunna hävda att oförmågan hos hans kritiker att hantera dem delvis bottnade i en inskränkt kultursyn – frånvaron i svensk arbetarrörelse av ett polytekniskt bildningsbegrepp kopplat till produktionens utveckling och möjligheterna att på dess grund göra arbetarna delaktiga i "den allmänna intelligensens" utveckling. Också Fridells kritik kanske hade tagit sig delvis andra, mindre pessimistiska vägar, om en sådan tradition funnits.

Fridells frågor förblev sålunda obesvarade och karaktären av dialog mellan döva skulle Fridelldebatten bevara ända fram till 1960-talets slut¹⁷. Men då dök de upp igen, vilket visar hur hans kritik mot den tayloristiska arbetskulturen bevarat sin relevans och överlevt det tämligen massiva motstånd de mötte. Fridell-debattens återkomst i spåren av revolten mot taylorismen i skiftet mellan 1960- och -70-tal blev i själva verket en viktig språngbräda för den förnyelse av arbetarrörelsens arbetslivspolitik, som först resulterade i 1970-talets arbetsrättsliga reformer och sedan i de idéer om "det goda arbetet" som Metall formulerade i mitten av 1980-talet.

---

¹⁷ I början av detta årtionde, på toppen av efterkrigets expansiva strukturcykel, kom debatten i repris då DN:s kulturredaktör Olof Lagercranz i en artikel i *Fönstret* ställde frågan varför författare som Fridell och Kurt Salomonsson mötte sådant motstånd i den etablerade arbetarrörelsen. I den efterföljande debatten kan man säga att arbetarrörelsens förstockade oförståelse nådde ett bottenläge. *Metallarbetarens* redaktör Gösta A Svensson började i känd stil med avfärda författarnas bild av arbetslivet som ensidigt. Det var först när dessa författare lämnat arbetslivet som de plötsligt upptäckt hur själsdödande det var. Arbetarna för sin del hade föga behov av deras "expeditioner". Det Fridell kallade "maskinbetjäning" var helt enkelt vår tids yrkesarbete, och det fanns ingen väg tillbaka till hantverkets värld. *Fönstrets* redaktör Sven-Åke Dahlberg fyllde på: problemet var människors negativa attityder och värderingar, lösningen var en aktiv och fostrande kulturpolitik som hos ungdomen skapade förståelse och uppskattning av allt slags arbete. Att måla ut arbetet i "fulla sysselsättningens samhälle" som en plåga var en myt som bara skapade otrivsel – frågan var om det inte rentav ledde till maskning och produktionsbortfall!

Från 1970 till -90-talet: det goda arbetet och den tysta kunskapen

Om man så vill kan man beteckna 1970-talets arbetsrättsliga offensiv som ett stort upplagt försök – om misslyckat eller ej är en annan sak – att förverkliga Fridells vision om arbetarnas rätt och möjlighet att ”dela och bestämma”, fast inom ramen för ett modernt industrisamhälle. Två av dessa reformer intar i det sammanhanget en central plats, dels Medbestämmandelagen, dels LO:s förslag om löntagarfonder. Medbestämmandelagen, och dess följder i form av Utvecklingsavtalet mellan Metall och Verkstadsföreningen, var i sin tur – vid sidan av 1970-talets växande debatt om arbetsorganisationsfrågorna – avstampet för Metall rapport *Det goda arbetet* från år 1985.

I Rudolf Meidners förslag om löntagarfonder var arbetets utveckling inget huvudämne, men där fanns ett lite undanskymt resonemang som – åtminstone potentiellt – hade en viss sådan koppling.¹⁸ Förslaget byggde ju på en konstruktion där det kapital som genererades av vinstdelningssystemet i företagen genom riktade emissioner skulle omvandlas till aktier. Dessa skulle samlas i en ”utjämningsfond” som till sig skulle ha knutet branschråd, vars centrala uppgift åtminstone till en början skulle vara att stödja det fackliga inflytandet i företagen. En lite bortglömd tankegång i förslaget var att allteftersom avkastningen på dessa aktier ökade så skulle en del av dessa medel kunna fonderas för användning till utbildningsinsatser. I förslaget talas dels om utbildning av de fackliga företrädarna i företagsstyrelserna, men också om skapandet av ”ett löntagarnas utredningsinstitut” och ett eget ”personal-administrativt institut”, samt även mer allmänt medel till forskning i facklig regi för att öka kunskaperna om och generera nya idéer om arbetslivets utveckling.

Kort sagt: en del i löntagarfondsvisionen var att skapa förutsättningar för en fackligt baserad kunskapsutveckling rörande arbetets organisering och andra förhållanden ute i företagen, inklusive de olika branschernas investerings- och innovationsbehov.

Några explicita hänvisningar till en bredare polyteknisk bildningsprocess i arbetslivet görs visserligen inte i fondförslaget, men visst ligger sådana tankar ”i tangentens riktning”. Att någon form av kollektiv kapitalbildning i samhället delvis skulle kunna utgöra en plattform för detta är utan tvivel ett arv från löntagarfondsdebatten att fiska upp och föra vidare.

---

¹⁸ Den bästa beskrivningen av löntagarfondsförslaget finns i Lars Ekdahls Meidnerbiografi, band 2 sid 249ff.

1.

Löntagarfondsidéerna skingrades som bekant snabbt i det tidiga 1980-talets politiska och ideologiska strömkantring. Mer bestående var de idéer som lades fram i Metalls utredning *Det goda arbetet* på dess kongress år 1985. Rapporten framstår i ett bredare perspektiv som fackföreningsrörelsens första samlade svar på en diskussion om arbetets utveckling som blivit allt livligare under 1970-talet. Fridell-debattens obesvarade frågor spökade i bakgrunden. I gruvkonflikten i åren 1969-70 hade arbetarna rest parollen "Vi är människor – inte maskiner", en paroll som fortsatte att eka genom den rad av vilda strejker som följde.

I Norge hade redan på 1960-talet försök med s.k. självstyrande grupper väckt frågor om att en annan arbetsvärld kunde vara möjlig. I vetenskapliga sammanhang hade forskning dragits igång i anslutning till Arbetarskyddsfonden, med fokus på konsekvenserna av automationens frammarsch i industrin. Där hade också den amerikanske forskaren Bravermans teser om arbetets lagbundna utarmning under kapitalismen, manifesterat i taylorismens segertåg, väckt ökad uppmärksamhet.

I spåren av 1970-talets industrikras hade nya tendenser och villkor för arbetslivets utveckling blivit synliga. Också arbetsgivarna trevade efter något nytt i en situation där produktiviteten stagnerade och de tayloristiska organisationsmodellerna verkade ha uttömt sin rationaliseringspotential. Redan i slutet av 1970-talet publicerade SAF skriften *Annorlunda fabriker* med nya tankar om "flödesgrupper" och decentraliserade verkstäder. Där betonades ännu en orosfaktor, nämligen en sektoriell arbetskraftsbrist till följd av att ungdomen tenderade att fly taylorismens själlösa industriarbete.

Ett klassiskt reformläge hade börjat avteckna sig på arbetsorganisationens område: arbetsgivarna hade problem och sökte lösningar – om fackföreningsrörelsen hade något att erbjuda så var detta ett gyllene tillfälle.

Allt detta hade berett marken för Metalls idéer om *det goda arbetet*. Rapporten utgick från en analys av de nya tendenserna i arbetslivets utveckling sedan industrikrasen, som i eftervärldens perspektiv framstår som mycket framsynt.¹⁹ Bland annat uppmärksammades att den tekniska utvecklingen skulle göra tillverkningen mer flexibel och kundorderstyrd, att integrerade, flödesstyrda produktionssystem skulle minska effektiviteten i horisontell arbetsdelning och möjliggöra plattare arbetsorganisationer, och att olika funktioner inom företagen skulle integreras. Sammantaget skulle detta kräva att de anställdas eget ansvar, initiativ och kunnande togs tillvara bättre. Företagen skulle forma egna strategier för att möta sådana krav, något som riskerade att leda till att de fackligt organiserade kollektiven i arbetslivet försvagades. Facket måste formulera en motstrategi.

---

¹⁹ Författare till kongressrapporten var två KTH-utbildade civilingenjörer, Ingemar Göransson och Christer Marking – i den meningen kan man betrakta idéerna kring *det Goda Arbetet* som ett exempel på det samspel med forskningen som tillhör den sociala ingenjörskonstens bästa traditioner i svensk arbetarrörelse.

Rapportens huvudkapitel presenterade sedan nio principer om "det goda arbetet":

1. *Trygghet i anställningen*
2. *Rättvis fördelning av produktionsresultatet*
3. *Demokratisering genom utveckling av Medbestämmandelagen*²⁰
4. *Grupporganiserat arbete för att motverka polarisering och utarmning av yrkeskunnandet*
5. *Skapandet av "hela" arbeten för att utveckla yrkeskunnandet*
6. *Utbildning som del av arbetet*
7. *Arbetstiderna ska anpassas till individernas sociala behov*
8. *Jämlika villkor – starka och svaga individer ska ha samma förutsättningar*
9. *En arbetsmiljö som minimerar olycksfall- och ohälsoproblem.*

De nio principerna skulle förverkligas i en tvådelad strategi. De ena var inriktad på arbetsplatsen i form den s.k. trebenta pallen: en reglerad befattningsutveckling stödd av nya löneformer - en gruppbaserad arbetsorganisation - utbildning som del av arbetet. Den andra, mindre omtalade delen, hade ett bredare samhällsekonomiskt och näringspolitiskt perspektiv och förespråkade en aktiv teknik- och industriutvecklingspolitik som skulle formas i samspel med det arbetsorganisatoriska reformarbetet – inklusive förstärkta forskningsinsatser kring arbetets problem. I detta sammanhang betonade rapporten att facket måste ges "ett avgörande inflytande över de bidrag och insatser som samhället tillför ett företag".²¹

Att i större detalj följa hur Metalls projekt *Det Goda Arbetet* utvecklats ligger utanför ämnet för denna rapport – en utförlig redogörelse torde komma i det stora historieverket kring Metalls historia vars sjätte del är under framställning. Med tanke på den centrala roll som idéerna om *det goda arbetet* spelat i fackföreningsrörelsens debatt finns det emellertid anledning att titta lite närmare på hur dessa idéer förhåller sig till vårt ämne om arbetet som bildningshärd och de frågor kring kunskapsutveckling i arbetet som det polytekniska bildningsidealet väcker.

---

²⁰ Lagreglerna i MBL syftade att omsättas i avtal mellan parterna, vilket på Metalls område blev en utdragen process på grund av att arbetsgivarparten segdrog på frågan, och först år 1983 kom det s.k. *Utvecklingsavtalet*.

²¹ Under 1970- och 80-talen drogs en rad offentliga projekt igång på arbetslivets område baserade på olika fondkonstruktioner. Mönstret var *Arbetarskyddsfonden* från år 1972, finansierad genom en arbetsgivaravgift om 0,13 procent. Den ombildades senare till *Arbetsmiljöfonden*, som bl a finansierade den omfattande forskning som utfördes inom det s.k. LOM-programmet (se nedan). Det fristående statliga forskningsinstitutet *Arbetslivscentrum* startades år 1977. År 1985 bildades *Förnyelsefonderna*, baserade på vinstavsättningar från företagen. Störst i denna fondflora var den stora *Arbetslivsfonden* år 1990 där 1,5 procent arbetsgivaravgifter under 15 månader – sammanlagt 15 miljarder kronor – skulle avsättas för satsningar i projekt i företagen, framförallt för att minska utslagning och sjukfrånvaro, men även för att stimulera arbetsorganisatorisk utveckling. Projektet avbröts tämligen abrupt år 1995. Samma år samordnades delar av de nämnda forskningsinsatserna i det nybildade *Arbetslivsinstitutet*, som lades ner av Reinfeldt-regeringen år 2007.

2.

Den allmänna bilden man får inför frågan "vad hände med det goda arbetet?" är att även om de frågor om arbetets utveckling som väcktes år 1985 fortsatte att vara aktuella i förbundets verksamhet så fullföljdes aldrig projektet riktigt.²² En näraliggande förklaring är förstås att 1990-talskrisens massarbetslöshet och den ökade otryggheten i industrins anställningsförhållanden tvingade fram en omprövning av förbundets strategier i defensiv riktning. Tilltagande problem med ohälsa och utslagning, som riktade fokus på arbetsmiljöfrågorna och särskilt då belastningsskadorna, verkade i samma riktning.

I de olika uppföljningar av projektet som gjordes konstaterades också gång på gång att arbetets utveckling i väsentliga avseenden gick i motsatt riktning jämfört med ambitionerna och de mer optimistiska perspektiv som analyserna från 1980-talets början pekat fram emot. Redan i 1989 års kongressrapport (*Solidarisk arbetspolitik*) konstaterades att den positiva utveckling man sett tendenser till i början av decenniet avstannat och delvis gått åt fel håll.²³ Utvecklingen var i själva verket dubbelriktad, med dequalificering och rekvalificering av arbetet samtidigt – en början på de polariseringstendenser som svensk fackföreningsrörelse skulle få ökade bekymmer med.

Än mer betydelsefullt för att projektet gick i stå är kanske förändringen i arbetsgivarpartens positioner. I slutet av 1970- och början av 1980-talet hade dessa ännu karaktäriserats av en prövande, trevande inställning. Man var medveten om att de gamla rationaliseringskoncepten inte dög, och det fanns en öppenhet för nya tankar – även de som kom från fackligt håll. På 1990-talet blev situationen ganska abrupt annorlunda. Röda siffror i boksluten gav anledning till massiva insatser för att på kort sikt öka produktiviteten och minska kostnaderna. För sådana snabba rationaliseringsinsatser fann man inspiration i form av en flod av nya koncept, huvudsakligen hämtade från Förenta staterna. De hade alla inriktning på *management* – dvs. strategier där utgångspunkten är hur verksamheter ska *styras* ("ledarskap", som det hette i svensk översättning).

Man tvekade inte längre. Man *visste* hur man skulle göra, och då blev i ett slag de fackliga idéerna irrelevanta. Lösenordet hette *Lean production*, en amerikansk översättning av de produktionskoncept som i resursbristen efter kriget börjat utvecklas i Japan²⁴, med fokus på att reducera överflödiga resurser och fel/spill i produktionsprocessen genom ett kontinuerligt för-

---

²² Motsvarande idéer togs upp också av andra förbund vid samma tid, exempelvis, Statsanställdas Förbunds *Både hjärna och hand*, Industrifackets *Det Utvecklade Arbetet* och LO-rapporten med samma titel till kongressen år 1991.

²³ I rapporten beräknade man att 50 procent av arbetena var att karaktärisera som lågkvalificerade, 35 procent medelkvalificerade och 11 procent högkvalificerade – stort utrymme för lärande och problemlösning fanns bara i 11 procent av arbetena på förbundets verksamhetsområde.

²⁴ Bibeln i sammanhanget var en av MIT 1990 utgiven bok av James Womack, *The Machine that Changed the World*.

bättringsarbete.²⁵ Den mobilisering av de anställdas engagemang och initiativ som det sistnämnda krävde hade man också färdiga modeller för i form av individuella, materiella incitamentsprogram av olika slag, som inte hade mycket gemensamt med de avtalsbaserade, kollektiva befattningsutvecklingsystem som föreslagits i *Det Goda Arbetet*.

Om facken tänkt sig utveckla nya arbetsorganisationer i dialog med företagen ställdes de därmed istället allt oftare inför färdiga koncept introducerade av utifrån inhyrda organisationskonsulter. Metall intog inledningsvis en mycket kritisk hållning till *Lean*-konceptet – det innebar en ”radikal skärpning av fabriksregimen, befälsordningen och lydnessplikten”²⁶, och öppnade för stress och belastningsskador. Under 1990-talets och framåt övergick man till att ”gilla läget” i så måtto att *Lean* i olika utformningar uppenbarligen var vad man hade att handskas med i fortsättningen. Vad det därmed gällde var att hitta former för att omforma *Lean* efter svensk arbetsorganisatorisk tradition – att så att säga så långt möjligt sammanjämka *lean* med ”det goda arbetets” principer, samt att bryta det läge där frågan om arbetets utveckling lagts i händerna på externa konsulter.²⁷

En annan faktor man inte kan bortse från var att trycket och engagemanget från de bredare medlems- och förtroendemannalagren för att gripa sig an med det mycket komplicerade och trögarbetade fält som arbetsorganisationsfrågorna utgör ofta saknades, eller ganska snart dränktes i frustrationer. Detta avspeglades i de relativt fåtaliga motioner i frågan som lämnades in till förbundets kongresser. Dessa koncentrerade sig kring vissa delar av niopunktsprogrammet, företrädesvis frågor kring lönesystem och arbetsmiljö. I en kritisk rapport från år 1995 klagade man från förbundet över svårigheterna att ”få genomslag för frågan i organisationen”.

Slutligen tillkommer en tydlig tyngdpunktsförskjutning i synen på reformeringen av arbetslivet, som inte bara karaktäriserade Metall utan fackföreningsrörelsen som helhet, nämligen den alltmer centrala roll som det man kallade ”kompetensutveckling” kom att spela i all diskussion om arbetslivets och arbetsmarknadens utveckling. På kongressen år 1999, med rubriken *Kunskap och utbildning*, dominerade detta tema helt, och förbundsordföranden Göran Johnsson konstaterade i sin föredragning om arbetets villkor, i direkt anslutning till *Det Goda Arbetet*, att ”utbildning och kompetensutveckling är nyckeln”. Denna fråga dominerade också motionerna på denna punkt, som utmynnade i att förbundet beslöt arbeta för en trepartsöverenskommelse om verksamhetsrelaterad kompetensutveckling på betald arbetstid. Kravet var att 10 procent av arbetstiden skulle ägnas åt utbildningsinsatser

---

²⁵ En Metall-utredning från år 2002 konstaterade att 65 procent av alla arbetsplatser inom förbundets verksamhetsområde i någon form tillämpade *Lean*-konceptet.

²⁶ Citatet ur den rapport som tre forskare lämnade efter studiebesök i Japan år 1991.

²⁷ I 2011 års rapport om *Hållbart Arbete* konstaterar man att *Lean production* kan mycket väl vara grundstommen i att utveckla ett hållbart arbete” – en förmodligen nödvändig och klok utgångspunkt för dagens diskussioner – vi ska återkomma till denna fråga i den avslutande delen av rapporten.

(gentemot rådande tillstånd med 1-2 procent i genomsnitt). Kompetensombud skulle tillsättas på arbetsplatserna och avtalen skulle inrymma särskilda "kompetenskonton" för medlemmarnas förkovran.

Centralt i denna diskussion var den snabba tekniska omvandling i arbetslivet som inte minst triggats igång av 1990-talskrisen. Det är nu som informationstekniken i bred skala började omsättas i verksamheterna, något som inte bara berörde industriarbetet och industriarbetarna utan genomsyrade arbetslivet som helhet. Man såg framför sig en snabb förändring av yrkesstruktur och kunskaps- och färdighetskrav som det gällde att anpassa sig till, och arbetarna var genom lägre utbildningsnivå särskilt sårbara för det som skulle ske. Utbildningsinsatserna skulle fylla igen det därigenom uppkomna "kompetensgapet".

Utbildning i arbetet hade visserligen funnits med redan i det ursprungliga niopunktsprogrammet från år 1985 som en av de tre stödjande benen i "den trebenta pallen" (befattningsutveckling - utbildning - stödjande lönesystem). Men fokus låg under de första tio åren utan tvivel på inrättandet av befattningsstegar och lönesystem kopplade till dem, medan utbildningsfrågorna intog en sekundär plats i *Det Goda Arbetets* ekvation. Efterföljande decennium vände helt på denna prioriteringsordning: nu var utbildning - kompetensutveckling - "nyckeln".

Denna gradvisa omformulering av strategin för *Det Goda Arbetet* ger anledning att något fördjupa bilden av vilken plats synen på kunskap och arbete haft på vägen från de ursprungliga tankarna till det sena 1990-talets "kompetensutveckling". Därmed kommer vi också att kunna återknyta till den röda tråden i vår framställning: frågan om arbete och bildning och det polytekniska bildningsidealet.

3.

Hur kunskap uppkommer, utvecklas och sprids i arbetslivet, och hur den tekniska utvecklingen av produktionen påverkar denna process var inte ett problemområde som stod i centrum i de diskussioner som ledde fram till *Det Goda Arbetet*. "Utbildning i arbetet" fanns visserligen med bland de nio punkterna, men vad man då tänkte på var framförallt att tillföra kunskap "utifrån", genom kurser eller andra särskilda utbildningsinsatser på betald arbetstid - den tankelinje som senare skulle utmynna i det sena 1990-talets 10 procentskrav (se ovan). Utbildning betraktades som definitionsmässigt lika med formell utbildning. Visst fanns det samtidigt tankar om att en utvecklad arbetsorganisation med ökad självstyrning och vidgade arbetsuppgifter *i sig* kunde ha en dimension av kunskapsutveckling. Men det var inte detta som stod i centrum för visionerna.

Fokus låg istället - förutom på rena arbetsmiljömotiv (framför allt belastningsskadorna) - på individens frigörelse från det förkrympande av person-

ligheten som ett utarmat arbetsliv i taylorismens tecken innebar, och den demokratisering i vardagen som en utvecklad arbetsorganisation skulle öppna för. En konsekvens av frånvaron av ett kunskapsutvecklingsperspektiv var att det som i den ursprungliga rapporten omtalades som den andra dimensionen av *Det Goda Arbetet* (se ovan) – att forma en aktiv teknik- och industriutvecklingspolitik i samspel med ett arbetsorganisatoriskt reformarbete som ökade samhällets möjligheter att mobilisera och utveckla de mänskliga resurserna – aldrig fick något större fäste i diskussionen. När industripolitiska frågor senare under Göran Johnssons ordförandeperiod fick ett ökat utrymme i Metalls politik skedde det huvudsakligen i ett sammanhang skiljt från de arbetsorganisatoriska diskussionerna.²⁸

I ett idéhistoriskt perspektiv kan man således säga att *Det Goda Arbetet* representerade tankelinjer som framförallt utgick från alienationsdiskursens traditioner, Fridell-debattens frihetsfrågor, 1970-talets uppgörelse med taylorismen och, vetenskapligt sett, Bravermans teser om arbetets utarmning. I ingen av dessa olika traditioner, möjligen med visst undantag för Braverman-debatten, stod det polytekniska bildningsidealets frågor om arbetsprocessen som *kunskapsprocess* och de *samhällsekonomiska* dimensioner som diskussionen om arbetsorganisationen därmed kunde få, i centrum för uppmärksamheten.

Så skedde däremot i en annan del av 1970- till -90-talens livliga idéutveckling kring arbetslivets utveckling, nämligen i den tidens arbetslivsforskning. Där stod frågan om hur datorisering och automation skulle påverka yrkeskunskaperna i centrum. Sådana frågor riktade uppmärksamheten mot arbetslivets *kognitiva* processer. Här handlade inte kunskapsutvecklingen om antalet kursdagar per år eller andra uttryck för hur kunskap kan tillföras de arbetande utifrån/uppifrån enligt "kompetensutvecklingsmodellen". Fokus ligger istället på den kunskapskälla som finns att söka *i själva arbetsprocessen*, de förändringar/utmaningar och arenor för reflexion och problemlösning som öppnas eller stängs där, och vad i detta sammanhang implementeringen av IT skulle komma att innebära.

Även här hade diskussionen en tendens mot en slags utarmningsteori, där man menade att datoriseringen (som ju vid denna tid i dess implementeringsfas bara var i sin linda) riskerade att tömma ett osynligt kunskapskapital bland de arbetande. När en arbetsprocess digitaliserades måste kunskaper samlas in och "frysas" i datorstyrda processer. Forskarna varnade för att informationsteknikens entusiaster överskattade möjligheterna att på detta sätt magasinera de arbetande människornas vetande. Automationsprocessen riskerade i själva verket att leda till ett *kunskapsläckage* med långsiktigt negativa följder för produktionen.

---

²⁸ Så ser agendan ut också i det senaste programmatiska dokumentet i frågan – "Hållbart arbete" från år 2011 – av tio punkter handlar tre om kompetensutveckling i traditionell mening och tre om arbetsmiljö/rehabilitering. Det främsta nya inslaget jämfört med år 1985 är den ökade betoningen av jämlika och jämställda villkor i arbetslivet, vilket väl får betraktas som en välmotiverad reaktion på polariseringstendenserna i medlemskåren.

Det som läckte ut, eller sållades bort på vägen, var *tyst kunskap* – ett begrepp som stod i centrum i de olika forskningsansatser som gjordes.²⁹

Begreppet *tyst kunskap* hade lanserats av Michael Polanyi³⁰, första gången i den år 1957 utgivna boken *Personal Knowledge* och mer utvecklat år 1966 i *The Tacit Dimension*. Han utgick från gestaltpsykologins grundidé att när vi närmar oss verkligheten, exempelvis inför en arbetssituation, organiserar vi automatiskt det vi varseblir som en helhet. Vi ser inte ett osammanhängande lapptäcke av detaljer, vi ser ett *mönster* (eller upplever frustration och förvirring därför att vi *inte* ser något mönster). En annan utgångspunkt var den engelske filosofen Gilbert Ryle och den distinktion hade drog upp mellan att veta *att* och att veta *hur*. Det är uppenbart att det rena faktavetande vi har om världen (t.ex. att vatten förångas vid 100 grader) är en annan slags kunskap är den som gör att vi kan cykla. I det senare fallet handlar det om en kunskap som på något sätt sitter i kroppen. Här är vetandet oskiljbart från görandet och knutet till den situation, den plats och det sammanhang i vilket vi handlar – något vi "vet" utan att "veta om" det.³¹ Vi vet mycket mer än vi kan berätta om. Det vi har medveten kunskap om utgör bara toppen av ett isberg som under ytan rymmer en hel värld av omedvetna kunskaper, vissheter och "förförståelser" som vi oupphörligen tar i bruk inför de problem och uppgifter vi ställs inför. Ibland kanske kunskapen bara finns där i form av en magkänsla inför något som man känner håller på att gå snett (eller äntligen börjar fungera väl) på arbetsplatsen.

Informationsteknikens implementering i arbetslivet har under de senaste decennierna lett till omfattande forskning och debatt kring ett förändrat kunskapsbegrepp, där Michael Polanyis texter fortsatt varit en central referens. Ibland talas det (lite oegentligt) om denna forskningsriktning som "den postkognitivistiska traditionen". Andra termer i sammanhanget är "*discursive psychology*", "*situated cognition*", "*enactivism*" – ett sätt att fördjupa sig i ämnet är att slå på dessa termer i brittiska *Wikipedia*. En svensk forskare som i populärvetenskapliga böcker skrivit en hel del i ämnet är Peter Gärdenfors – se t.ex. *Lusten att förstå – om lärande på människans villkor*, *Den meningssökande människan* och senast utkommen *Tankens villkor – om språk, minne och berättande*. På nätet kan man också hämta Umeå-pedagogen Bengt Grensjös översiktliga skrift *Tysta, tystnande och tystade kunskaper*.

---

²⁹ Viktiga forskningsmiljöer var dels Arbetslivscentrum, ett fristående statligt forskningsinstitut som startats år 1977, (se ex Bo Göransson: "Spelregler – om gränsöverskridande" Dialoger 2001), dels det s.k. LOM-projektet (Ledning-Organisation-Medbestämmande) som bedrev verksamhetsbaserad forskning finansierad av Arbetsmiljöfonden (se ex Pelle Ehn *Work-Oriented Design of Computer Artifacts*).

³⁰ Michael Polanyi, som avled år 1976, var en mångkunnig man, doktor i såväl medicin som fysikalisk kemi och samhällskunskap samt därtill filosof.

³¹ Ingemar Stenmark har givit ett målande uttryck för denna "kroppsliga" kunskap och dess förhållande till den hjärna dit vi gärna förlägger allt vårt vetande när han sa att "när jag tävlar tänker mina ben snabbare än min hjärna".

Ett uttryck för att Polanyis "tysta kunskap" visat sig vara ett svårhanterligt begrepp är att terminologin hela tiden förändrats. Några har utgått från en tredelning mellan kunskap som uttrycks i *påståenden*, *färdigheter* och *förtrogenhet*. Andra har använt begreppen *explicit* och *implicit* kunskap, andra åter om *kodifierad* och *icke-kodifierad* kunskap.³²

Synen på olika slags kunskap har naturligt nog också omsatts i en fördjupad bild av olika slags *lärprocesser*, där man skiljt mellan *formellt och informellt lärande*. På samma sätt som man inte rätt uppskattat den tysta kunskapens betydelse har man i våra samhällen gravt underskattat det informella lärandet och överskattat den form av kunskapsöverföring som sker i formaliserade sammanhang – traditionell skolundervisning, kursverksamhet, "kompetensutveckling" osv. Det formella lärandet handlar om att lära sig och förhålla sig till texter/koder skiljt från den kontext där kunskaperna ska användas. Man pluggar in hanterliga bitar av kodifierad kunskap som man lägger på hög i minnet, och med detta i ryggsäcken kliver man sedan ut i den mångskiftande verklighet där man förutsätts kunna plocka upp dessa bitar, sätta dem samman och börja "arbeta". Det informella lärandet är istället situerat i den praxis och det socialt sammanhang där kunskaperna *brukas*. Det tar sig exempelvis ofta formen av en "mästare" som visar och berättar för en "lärling" som iakttar, prövar och imiterar och gradvis inom en existerande arbetsgemenskap internaliserar detta vetande i mer eller mindre okodifierade former.

Informellt lärande har ju egentligen varit helt dominerande i kunskapsutvecklingen under större delen av människans historia. Skolan som den institutionella formen för formell utbildning är däremot en mycket ny uppfinning. Likväl har den på några hundra år blivit en förgivettagen modell för *allt* lärande i samhället. Man kan fråga sig hur vårt utbildningssystem skulle se ut om vi fick utforma utbildningssystemet från noll – ett lärande på människans villkor, inte på skolsystemets...

En fråga som omedelbart inställer sig är förstås om den tysta kunskapen, när man väl uppmärksammat den, kan uttryckas i ord eller om den bara så att säga kan "visas". Kan den rentav ökas på och fördjupas om den tar steget från det implicita till det explicita, det icke-kodifierade till det kodifierade? Det förefaller vara en omdiskuterad fråga. Några (t.ex. Bo Göranson) verkar mena att den tysta kunskapen till sin natur är ordlös, men kan uttryckas genom konst, poesi och litteratur. En forskare (Bertil Rolf) gör en liknelse mellan "sägbarheten" hos den tysta kunskapen och en matta om 10 kvadratmeter som ska täcka ett 12 kvadratmeters golv: det går om man flyttar den, men den kan aldrig täcka hela golvet samtidigt – dvs. ett explicitgörande av den tysta kunskapen leder nödvändigtvis till ett visst "kunskapsläckage".³³

Ett utmärkande drag hos den tysta kunskapen som skiljer sig från den explicita, kodifierade är att den är personlig, starkt knuten till individen.

---

³² Se den av Tankeverksamheten utgivna översättningen av Paul S Adlers skrift *Det dynamiska förhållandet mellan kodifierad och ickekodifierad kunskap*.

³³ Bertil Rolf: "Profession, tradition och tyst kunskap"

Men samtidigt har man visat på att *tysta kunskaper också lagras i en arbetsgemenskap* – dvs. utvecklingen av den tysta kunskapen är en delvis *social process* – och därmed en process som i någon mening ändå kommuniceras. Som sådan är den beroende av om arbetsorganisationen ger utrymme för dialog och kritisk reflexion.³⁴

Paul S Adler (a.a.) pekar på en begränsning hos Polanyi i det att han betraktar kodifierad och icke-kodifierad kunskap som skiljda domäner i ett statiskt förhållande till varandra och framhåller istället den dynamiska samverkan dem emellan. Umeå-pedagogen Bengt Grensjö skriver om denna samverkan: "Tyst kunskap i ett utvecklingsperspektiv är att se hur den både förvandlas/förbättras till explicit kunskap, men också hur utvecklingen hela tiden skapar nya tysta kunskaper. I det senare fallet bildar tidigare explicita kunskaper en slags tysta förkunskaper inför det nya som vi mäter eller de verksamhetssystem som vi ingår i möter. Det alstras kontinuerligt nya tysta kunskaper. Isberget får nya tillskott under vattenytan".

Som vi ska återkomma till i den avslutande delen av denna rapport är denna dynamik en central länk att ta fatt i den förnyade diskussion om kunskapsutvecklingen i arbetslivet som vi vill åstadkomma.

Även om den är personlig till sin natur har alltså den tysta kunskapen viktiga sociala förutsättningar. Förutom handlingsutrymme och rum för reflexion och dialog fordras *motivation* för att åstadkomma den uppmärksamhet och inlevelse som fordras för att man ska lära sig något. Peter Gärdenfors³⁵ menar att en hel del socialpsykologisk forskning tyder på att en motivationsstruktur som vilar på yttre incitament (belöningar/bestraffningar, betyg, materiella förmåner, karriärmöjligheter) undergräver motivationen för informellt lärande – samtidigt som det behövs mer forskning för att mer precist avgöra när en yttre belöning/bestraffning har en negativ effekt och när det är positiv.³⁶

En annan social faktor som är viktig i allt lärande är att man har en känsla av kontroll över lärandets sammanhang, att det är infogat i en positivt laddad social miljö (Gärdenfors talar i sammanhanget om den "känslomässiga ton" på arbetsplatsen som "fyller omgivningen med värden och ger riktning åt våra tankar"). En allt viktigare beståndsdel i det moderna arbetslivets kunskapskrav är ju i själva verket *till sin natur social* – det handlar om samarbetsförmåga, eller som det heter "social kompetens". Vi talar ofta om detta utan att egentligen definiera vad för slags *kunskap* detta handlar om. Gärdenfors föreslår att det handlar om fem funktioner:

---

³⁴ Peter Gärdenfors talar i sammanhanget om något han kallar "metakognition", och som handlar om förmågan att tänka på sitt eget lärande och se kunskapsmönster hos sig själv.

³⁵ Gärdenfors: "Lusten att förstå – om lärande på människans villkor" sid 84.

³⁶ Den franske författaren Antoine de Saint Exupéry har apropå betydelsen av inre motivation skrivit följande: "Om du vill bygga ett skepp, dra inte samman folk för att samla virke och tilldela dem inte uppgifter och arbete, men lär dem istället att längta efter havets oändliga storhet".

- *Inlevelse i andras känslor*
- *Inlevelse i andras uppmärksamhet, dvs. att uppnå gemensam uppmärksamhet*
- *Inlevelse i andras önskningar*
- *Inlevelse i andras avsikter*
- *Inlevelse i andras kunskap, dvs. att förstå vad den andre inte förstår*

Det säger sig självt att detta är förmågor som nästan bara kan utvecklas i form av informellt lärande och tyst kunskap.

*

Mellan den fackliga diskussionen om *det goda arbetet* och den arbetsvetenskapliga forskningen om arbetslivets kunskapsprocesser etablerades aldrig någon egentlig dialog där de två perspektiven kunde smältas samman. Fackföreningsrörelsens fokus försköts, som vi sett, mot andra kampfronter, och arbetslivsforskningen ströps av den borgerliga regeringen 2006. Men kanske det också i viss grad handlade om att tiden inte var riktigt mogen. Erfarenheterna var otillräckliga av den nya rationaliseringsfas som triggades igång av 1990-talskrisen i en ny miljö karakteriserad av galopperande globalisering och informationsteknisk utveckling – av det som brukar kallas "den tredje industriella revolutionen".

Idag vet vi mer och kan ta upp de gamla frågorna om arbete och kunskaps- och bildningssyn på nytt, i en ny omgivning. Det får bli utgångspunkten för den följande, andra delen av denna skrift.

3. Den tredje industriella revolutionen

1.

Erik Brynjolfson och Andrew MacAfee, två amerikanska ekonomer knutna till *Massachusetts Institute of Technology*, gav år 2011 ut en liten e-bok med titeln *Race against the Machine (Kapplöpning mot maskinen)*.³⁷ Den handlar om hur den digitala revolutionen accelererar innovation, främjar produktivitet och oemotståndligt strukturerar om sysselsättning och samhällsekonomi.

De skriver att vi befinner oss i *den tredje industriella revolutionen*. Den första under sent 1700- och 1800-tal hade ångmaskinen som drivande kraft, den andra under sent 1800- och 1900-tal elektriciteten och förbränningsmotorn – och drivande för denna tredje från och med 1900-talets sista decennier är, menar de, datorn och den digitala tekniken.

De understryker att de i grunden är framtidsoptimister, men de har ett alarmerande budskap. För att illustrera det refererar de först till vad som brukar kallas *Moore's lag* efter Gordon Moore, en av grundarna till processortillverkaren *Intel*. I en artikel i *Electronic Magazine* år 1965 skrev han om sin iakttagelse att antalet transistorer i billiga kretskort tenderade att fördubblas var tolfte månad, och han antog att denna expansion för elektronikens processkapacitet skulle fortsätta med obruten takt i framtiden. Med den följande utvecklingen av integrerade kretsar, vilka tillverkas i ett stycke av allt mer mikroskopiska halvledarmaterial på en kiselplatta, har detta också visat sig vara fallet. Moore's lag säger helt enkelt att den digitala processkapaciteten årligen fördubblas.³⁸

För att driva hem sin poäng om vilken dynamik som finns i en sådan exponentiell utveckling fortsätter Brynjolfson och MacAfee med att återberätta anekdoten om belöningen till schackspelets uppfinnare. Landets furste blev så förtjust av spelet att han lät uppfinnaren själv bestämma vad han skulle få i ersättning. Denne begärde då ett riskorn på schackspelets första ruta, två på den andra, fyra på den tredje - och så vidare med fördubbling av antalet gryn på varje ruta över spelplanen. Fursten trodde att han

---

³⁷ Boken finns också tillgänglig i pappersformat, Boston: Digital Frontier Press 2012.

³⁸ Egentligen skrev Moore att antalet transistorer på ett kretskort tenderar att fördubblas var *adertonde* månad, men "Moore's lag" har i våra dagar kommit att referera till var tolfte. När Brynjolfson och MacAfee hänvisar till Moore's artikel år 1965, så anpassar de historieskrivningen till vad Moore's lag står för i dag.

kom billigt undan, och till att börja med tycktes det så. På första planhalvan förblev mängden riskorn någorlunda rimlig. Halvvägs genom brädet på den trettioandra rutan handlade det om fyra miljarder gryn, ungefär den årliga skörden på ett stort risfält. Men sedan sköt det med fördubbling på varje ruta fart på allvar. Vid den sista, sextiofjärde rutan hade ersättningen till uppfinnaren vuxit till 18 446 744 073 miljarder riskorn, vilket skulle forma ett berg större än Mount Everest.

Poängen är, menar Brynjolfson och MacAfee, att en exponentiell expansion av det slag den digitala revolutionen bär med sig i sin inledning är bedrägligt smygande. Till att börja med märks knappt något alls. År 1987 påpekade mottagaren av ekonomipriset till Nobels minne Robert Solow att "vi ser datorer överallt utom i statistiken över produktivitetstillväxten". När sedan förändringen accelererar ser det först ut som en linjär expansion, innan den explosiva eskaleringen inträffar inne på schackbrädets andra planhalva.

Var befinner vi oss när det gäller den digitala tekniken? Alldeles i början av andra planhalvan, menar Brynjolfson och MacAfee. Datorer har hittills varit bra på att lösa problem som följer inprogrammerade mönster, till exempel reagera på förutsägbart varierande mätvärden (automatiska styr- och reglersystem och industrirobotar) eller utföra gigantiska och kvalificerade beräkningar utifrån matematikens lagar. Men de har inte på klarat att hantera komplexa situationer där slump och oförutsägbarhet spelar roll, t.ex. orientera i en vägkorsning i rusningstrafik. Men det håller på att förändras. Datorer börjar få en processkapacitet att läsa av, tolka och reagera på mönster som inte är förprogrammerade. Automatiskt datormanövrerade bilar som klarar kaotiska trafiksituationer är faktiskt på väg att bli verklighet, både i Silicon Valley och på Hisingen.

Ett annat exempel är *Watson*, ett artificiellt intelligent operativsystem som utvecklas av IBM. Till skillnad från tidigare schackspelande datorer, vilka till fulländning behärskar förprogrammerade mönsterbundna processer, klarar *Watson* ostrukturerade associationer och problemlösningar – och kan dessutom tvåvägskommunicera med omvärlden via det talade ordet. År 2011 vann den TV-frågesporten *Jeopardy* mot två tidigare amerikanska starmästare (utan att vara uppkopplad mot Internet). Den första kommersiella applikationen i *Watson* diagnosticerar lungcancer utifrån testresultat, föreskriver lämplig terapi och följer och reviderar behandlingen efter hur patienten svarar på den – dvs. ersätter en läkare med god precision utan mänsklig faktor.

Den accelererande tekniska utvecklingen ökar produktiviteten i stor skala och skapar väldiga värden. Men datorn, liksom tidigare generella och kvalitativa tekniklyft som ångkraften och elektriciteten, ställer stora krav på förnyelse av organisatoriska strukturer, processer och institutioner i arbetslivet, och inte minst nya krav på vad människor kan och vet. Den tekniska utvecklingen har alltsedan den första industriella revolutionen medfört återkommande skov av skapande förstörelse och strukturomvand-

ling med vinnare och förlorare. Men medan marknadsekonomin tidigare har uppvisat en stark koppling mellan värdeskapande och ny sysselsättning – förbränningsmotorn gjorde kusken arbetslös men gav chauffören jobb – tycks det som detta samband försvagas i den digitala revolutionen. När taxi-chauffören blir av med arbetet därför att bilen blir automatisk syns ingen avlösare. Brynjolfson och MacAfee ser risker att många människor kommer att förlora kapplöpningen mot datorerna och lämnas därhän av utvecklingen.

Medan ångkraften, elektriciteten och förbränningsmotorn var för sig var imponerande innovationer, så var de inte i närheten av den accelererande förändringskraft över hela linjen i arbetslivet som den digitala tekniken utvecklar. Dagens datorer har tusenfalt större processkapacitet än för trettio år sedan, och det mesta tyder på att den exponentiella expansionen kommer att fortsätta. Datorn är en universell maskin med applikationer i praktiskt taget alla branscher och verksamhetsfält, som alltmer och allt snabbare erövrar kognitiva domäner som tidigare varit förbehållna den mänskliga förmågan.

2.

I första skedet har den tilltagande automationen slagit ut stora mängder rutinarbeten vars betydelse för värdeskapandet i tayloristiska arbetsorganisationer gav grund för förhållandevis goda inkomster utan att kräva längre utbildning. Det handlar inte bara om industriarbeten, även om trenden har varit särskilt synlig där, utan överallt i arbetslivet. Maskinskrivare och telefonister är yrken som över ett par, tre decennier praktiskt taget har försvunnit med den digitala revolutionen. Är Brynjolfsons och MacAfees analys korrekt om en förestående eskalering är detta bara början. Vi kan då vänta oss att även mer kvalificerade yrken slås ut av automation – läkare, jurister, ingenjörer. Det finns andra som forskar om produktionsteknikens, arbetsorganisationernas och näringslivets utveckling som utifrån delvis andra utgångspunkter kommer till samma slutsats - att vi verkligen befinner oss i inledningen av "*The Big Shift*", det stora skiftet för produktionens organisation (t.ex. Hagel, Brown & Davison 2010).

Hittills har vi under senare decennier sett två starka trender följa med strukturomvandlingen av arbetslivet i hela västvärlden: inkomstskillnaderna ökar och arbetslösheten biter sig fast på en hög nivå även i en expansiv fas för världsekonomin, som fallet har varit sedan 1990-talets mitt.³⁹ Ytterligare en trend är att utbildningskraven på arbetsmarknaden höjs parallellt med att kropps- och rutinarbeten elimineras - och i takt med att de högutbil-

---

³⁹ Om finanskraschen år 2008 och eurozonens kris år 2010 markerade slutet för denna expansiva fas för Nordamerikas och EU:s del är för tidigt att säga, men tillväxtländerna i vad som tidigare kallades Tredje världen fortsätter att ånga på, om än i något långsammare takt.

dades andel av arbetskraften ökar tenderar familjebildning att bli allt mer homogen efter utbildningsnivå. Högutbildade bildar par och skaffar barn med andra högutbildade och lågutbildade med lågutbildade - och föräldrars utbildningsnivå blir alltmer bestämmande för barns livschanser (Blossfeld & Timm 2003; Esping-Andersen 2009).

Den amerikanske utvecklingspsykologen Earl B. Hunt konstaterade redan år 1995 i boken *Will We Be Smart Enough? A Cognitive Analysis of the Coming Workforce* att utvecklingen på arbetsmarknaden ställer allt högre krav på kognitiv förmåga, dvs. att flexibelt kunna tillägna sig, lagra och bearbeta information för att lösa problem. Hunt pekade på att tendenser som allt mer sofistikerad teknisk utveckling och ökad global direktkommunikation ställer krav på ständig förnyelse och anpassning till förändrade villkor i arbetslivet. Sedan dess har dessa tendenser accelererat. *Kognitionssamhället* är kanske en bättre beteckning på det vi kallar *Kunskapssamhället*, då de nya kraven allt mer handlar om att kunna orientera sig i det exponentiellt tilltagande flödet av ny information än att lagra gammalt kunskapsstoff i minnet. Det blir viktigare att ha ett stort arbetsminne i hjärnan än lagringsminne.

Samtidigt kan vi i dag i Sverige se hur polariseringen av föräldrars förutsättningar att forma familjen till en trygg och stimulerande miljö under barns tidiga och för den kognitiva utvecklingen formativa levnadsår visar sig i fallande Pisaresultat i den socioekonomiska skalans nedre delar. Av de svenska 15-åringar som gick igenom Pisa 2003 saknade var tionde funktionell läsförmåga, i Pisa 2009 hade andelen fördubblats till var femte individ och raset fortsätter i Pisa 2012. En sannolikt viktig del av förklaringen är att de 15-åringar som presterade bättre år 2003 föddes år 1988 och tillbringade sina första för den kognitiva utvecklingen avgörande levnadsår i ett samhälle som praktiskt taget saknade arbetslöshet, medan de som presterade sämre år 2009 föddes år 1994 då mer än vart femte barn hamnade i en familj där en eller båda föräldrarna drabbades av arbetslöshet.⁴⁰

Socioekonomiskt ogynnsamma villkor under tidiga levnadsår samvarierar starkt med svaga skolresultat. Hunt redovisar IQ-test av enäggstvillingar (dvs. individer med samma gener) vilka tidigt adopterats av olika familjer som pekar på att uppemot 60 procent av variationen i kognitiv förmåga i ungdom och tidig vuxenålder kan bero på livserfarenheterna och stimulan-

---

⁴⁰ Ett svagare socioekonomiskt urval från Sverige i Pisa 2012 har antagligen förstärkt resultatförsämringen jämfört med studien år 2009. Det stora raset för de som presterar sämst äger rum mellan åren 2003 och 2009, dvs. mellan årskullar som tillbringade sina första levnadsår före eller under 1990-talets kris. En tänkbar alternativ förklaring till de försämrade resultaten är de anslagsminskningar till skolan som under 1990-talet frambringades av krisen och saneringspolitiken, men faktum att de 15-åringar som gick igenom Pisa 2000 och 2003 presterade tämligen väl tyder på att livserfarenheter under de första levnadsåren är av större betydelse för den kognitiva utvecklingen och livschanserna än vad som händer under skoltiden. Detta har stöd bl.a. i Nobelpristagaren James Heckmans forskning om den samhällsekonomiska avkastningen av tidiga investeringar i humankapital (föräldrastöd och förskola) och nyare studier i kognitiv epidemiologi som visar starka samband mellan kognitiv stimulans under tidiga levnadsår och framgång, hälsa och välbefinnande i hela livet.

sen under de första levnadsåren.⁴¹ Det sociala arvet tar i dag en kraftfull revansch på den ökade sociala rörlighet vi såg i västvärlden och i synnerhet i Skandinavien under efterkrigstiden.

Man kan rent av se en ny stratifiering eller klasstruktur i vardande vilken avlöser den ordning som i den industrialiserade världen formades under 1800-talets andra hälft och konsoliderades under 1900-talet med en tämligen stabil arbetarklass (i vid mening), en medelklass av tjänstemän och egna företagare samt en överklass kring en finansoligarki i ledningen för storföretag och banker och höga ämbetsmän i staten. Nu sägs ibland att med den traditionella industriarbetarklassens upplösning blir medelklassen dominerande för samhällsutvecklingen. Men det är inte vad vi ser internationellt. I Förenta staterna har även den traditionella medelklassen minskat sedan 1970-talet, i Storbritannien sedan 1980-talet, i Tyskland sedan 1990-talet, i Danmark sedan 2000-talet (Pressman 2007).

Vi tycks snarare vara på väg in i ett samhälle där befolkningen alltmer polariseras i två ungefär lika stora nya skikt med ett Ginnungagap emellan: ett stratum med låg utbildning, otrygga anställningsförhållanden, hög arbetslöshet, små inkomster, dålig hälsa och många unga som misslyckas i skolan – och ett som visar den rakt motsatta socioekonomiska bilden med hög utbildningsnivå, stark marknadsställning, goda inkomster, bra hälsa och barn med utmärkta livschanser.

I den globaliserade värld vi har hamnat i tycks det inte heller längre finnas någon nationellt formerad ekonomisk maktelit med förhandlingsmandat att upprätta samhällskontrakt med. Den rikaste procenten har globaliserats. Christer Gardell t.ex., som förvaltar sex miljarder Euro i Europas största aktivistfond, bor visserligen i villa i Saltsjöbaden, men är till professionen en transnationell spelare med föga affärsintresse av hur samhällslivet organiseras i Sverige – till skillnad från forna tiders finansoligarker som var beroende av en månghövdad inhemsk industriarbetarklass. Vi lever i vad som mer och mer liknar ett avtalslöst tillstånd där gränsöverskridande juridik tenderar att ta politikens och de organiserade samhällsintressenas plats.

Samtidigt är det centralt att inse att varuproduktion fortfarande är ryggraden i samhällsekonomin, även om den till följd av automation och globalisering ser annorlunda ut i dag. Den ekonomiska aktiviteten organiseras allt mer i transnationella värdekedjor, dvs. tillverkningsprocesser som är spridda i många led över flera länder. Det leder till att en del av de begrepp vi använder för att beskriva och förstå utvecklingen blir allt mindre relevanta och användbara för analys, exempelvis sektorsindelningen mellan varor och tjänster. En växande del av värdeskapandet i varor sker nämligen genom insatser av tjänster i globala värdekedjor. Cirka 60 procent av produktionsvärdet i den privata tjänstesektorn i Sverige kommer av varuförädling (Jansson 2007). Betydande delar är transporttjänster och varudistribu-

---

⁴¹ Från medelåldern och uppåt tycks arvet tränga igenom mer och skillnader i IQ mellan enäggstvillingar med olika uppväxtmiljöer avtar. Det tycks som både positiva och negativa effekter av miljöfaktorer i den tidiga barndomen är av störst betydelse i skol- och tidig vuxenålder.

tion, men den sektor som vuxit snabbast under senare decennier är kunskapsintensiva producenttjänster som t.ex. ingenjör- och IT-konsulter.

Det svenska folkhushållet har för sin försörjning blivit starkt beroende – eller välsignat – av dessa globala värdekedjor. Exporten motsvarar i dag hälften av BNP, att jämföra med en tredjedel på 1990-talet och en fjärdedel på 1960-talet. Genom spridningseffekter är tillskotten till sysselsättning och inkomster i andra sektorer stora, men samhällsekonomiskt sett är exportinkomsternas främsta funktion att finansiera importen. Överallt vart vi vänder blicken i det svenska samhällslivet, såväl i hushållen som i arbetslivet, är importinnehållet i dag betydande. Ungefär en fjärdedel av hushållens konsumtion är importerad (SCB) medan tillverkningsindustrins produktionsvärde till drygt 40 procent består av importerade komponenter (Tillväxtverket 2014).

Parallellt med att produktion med höga förädlingsvärden koncentreras till globala värdekedjor blir polariseringen av befolkningen i två skikt med väsensskild attraktionskraft på arbetsmarknaden och stor skillnad i sysselsättningsgrad – i kombination med följande stora inkomstskillnader – en hävstång för både efterfrågan och utbud av lågbetalda personliga tjänster och servicearbeten med små förädlingsvärden. I Sverige finns ännu en moralbaserad jämlikhetsnorm från Folkhemsepoken som håller emot. RUT omfattar endast tusendelar av arbetskraften. Och trots att Sverige sedan mitten av 1990-talet uppvisat den snabbaste och största ökningen av inkomstskillnader inom OECD-området, är inkomstspridningen fortfarande måttlig i internationell jämförelse till följd av att vi efter 1900-talets socialdemokratiska jämlikhetsreformer hade den jämnaste inkomststrukturen i världen. Men med fortsatt polarisering blir de objektiva verkande krafterna i denna riktning starka.

De fysiska och rumsligt omedelbara tjänster det handlar om är svåra att ersätta med digital teknik, även om man i dag kan se en strävan att främja utvecklingen av tekniska innovationer för öka äldre människors oberoende av traditionella äldreomsorgstjänster. Den demografiska trenden med en ökad andel äldre i kombination med att befolkningen i yrkesaktiv ålder stagnerar i absoluta tal driver på. Men i takt med att den tidigare tämligen jämbördiga intressegemenskapen mellan arbetarklassen och breda mellanskikt luckras upp av polariseringen tenderar välfärdspolitiken att bli mindre generell och samhällsfrågorna individualiseras.

SKL (2010) kalkylerar med ett finansieringsgap för de offentliga välfärdstjänsterna i Sverige om 200 miljarder kronor om 25 år till följd av befolkningsutvecklingen. Man räknar samtidigt med att produktivitetstillväxten under samma period har ökat hushållens konsumtionsutrymme med 1 000 miljarder kronor. Det finns inget av nationalekonomisk nödvändighet bestämt skattetak som hindrar att en femtedel av det ökade utrymmet för konsumtion tas i anspråk för att finansiera offentliga välfärdstjänster. Men man kan anta att ju mer ojämnt fördelat det ökade välståndet blir, desto större är sannolikheten för att åtskilliga tjänster som i dag är skattefinansie-

rade och offentligt organiserade överförs till en låglönemarknad i privat sektor.

Många av de som förlorar kapplöpningen med maskinen i högproduktiva sektorer kommer – om nuvarande trender håller i sig – sannolikt att hänvisas till dessa personliga servicetjänster för sin försörjning. Det gäller framför allt lågutbildade strata med svag attraktivitet på arbetsmarknaden. Man kan fråga sig om Förenta staterna, där denna trend gått längst, håller på att bli en *Downton Abbey*-ekonomi. Men den digitala revolutionen kan, som Brynjolfson och MacAfee menar, i ökad grad också komma att slå ut högutbildade och tidigare fredade yrken. Globaliseringens ökade konkurrenstryck och den accelererande tekniska utvecklingen tenderar att göra strukturomvandlingen mer plötsligt disruptiv och oförutsägbar.

Man kan på goda grunder anta att om inte samhället lyckas etablera mekanismer för kollektiv riskdelning som är anpassade till detta nya läge, så kommer de sociala spänningarna att öka. De bilbränder, stenkastningar och upplopp vi hittills sett i storstädernas förorter kan vara stormsvalor för vad som väntar i framtiden. Samtidigt lägger den tilltagande socioekonomiska polariseringen hinder i vägen för att förebygga detta. För att generella mekanismer för kollektiv riskdelning ska vara politiskt genomförbara i demokratier fordras en utbredd föreställning om majoritetens intressegemenskap. Färdriktningen i samhällsutvecklingen i dag är på väg bort från en sådan. I flertalet EU-länder ger det näring åt kommunitära reaktioner i form av högerpopulistiska och främlingsfientliga, i några fall till och med öppet nynazistiska, rörelser, vilka med tilltagande kraft utmanar etablerade politiska partier både till höger och vänster.

3.

När vi synar trender och utvecklingstendenser i produktionens och reproduktionens sfärer träder bilden fram av ett samhälle med djupnande klyftor mellan hög- och lågutbildade, något som är mycket annorlunda "det mänskliga arbetets gemensamhet" som Geijer på 1840-talet föreställde sig i en framtid där det idémässiga arbetet och det materiella "befinna sig i bredd med varandra: de senare, ej mindre än de förra, med anspråk på en intelligent verksamhet".

Geijer hade sett de nya ångdrivna fabrikerna i England och förstod att industrialismens teknikutveckling skulle skaka samhället i dess grundvalar och rasera vad han kallade "de gamla korporationerna" – bysamfälligheter, skråväsendet, stånden och den gamla ståndsriksdagen. Samtidigt såg han i de gryende folkrörelserna "nya korporationer" som på den frivilliga anslutningens grund skulle kunna forma en kollektiv och demokratisk plattform för ökad individuell frihet i den nya tiden. Han drog slutsatsen att

historien har rörelse och riktning, men blev inte som Hegel och Marx historiedeterminist: "Framtiden kan lika väl bli god som gräslig".

När industrialismen sent omsider bröt igenom i Sverige i slutet av 1800-talet kom den snart att länkas in i tayloristiska spår, där kunskapen om arbetet skildes från dem som utförde det till en kår av med arbetsgivaren lojala tekniker och specialister. Tayloristisk stordrift blev modellen för hela samhällets organisation under 1900-talets "rekordår". Den utveckling Geijer sett som möjlig men inte nödvändig förverkligades ej.

Kanske kan man säga att vi befinner oss i ett liknande läge i dag. Vi åser den digitala revolutionen, ännu i dess linda, med en förändringskraft som faktiskt ter sig större än den första industriella revolution som Geijer insåg skulle skaka samhällets grundvalar. På liknande vis som Brynjolfson och MacAfee i dag fruktar att utvecklingen kommer att lämna stora delar av mänskligheten bakom sig, oroade sig det tidiga 1800-talets fåtaliga intellektuella för att många människor skulle tappa fotfästet i tillvaron och lämnas på efterkälken när det gamla bondesamhällets kollektiviteter upplöstes med skiftesreformer och tilltagande daglöneri. Från 1700-talets senare del till mitten av 1800-talet ökade andelen egendomslösa på landsbygden i Sverige från cirka en femtedel av befolkningen till ungefär hälften. "Landet överfylls av backstugor, bebodda av ett släkte, som icke har någon annan förmögenhet än sin arbetskraft", skrev Esaias Tegnér på 1830-talet. *Pauperiseringen*, författigandet av befolkningen, blev det förrförra seklets största politiska fråga.

Den första och andra industriella revolutionen förverkligade inte Geijers förhoppning om ett jämlikt, intelligent samhälle, men ledde inte heller till massans totala utarmning och övergivelse som många, inte bara Marx, fruktade på 1800-talet. Framtiden är inte given. Under 1900-talet byggde arbetarrörelsen i Sverige det socialdemokratiska folkhemmet med generella sociala rättigheter. Man kan säga att socialdemokratien sköt fram löntagarnas positioner som medborgare. Men arbetslivet kom fortfarande, som vi har sett, att präglas av hierarkiska strukturer och polarisering mellan arbeten som utarmas på kunskap och andra vars kunskapsinnehåll stegras.

Nu på tröskeln till den tredje industriella revolutionen blir det allt svårare att upprätthålla de generella sociala rättigheterna - samtidigt som polariseringen på arbetsmarknaden eskalerar. Det är lätt att extrapolera dagens trender och tendenser till en alltmer hotfull framtid. Men vi ser också möjligheter öppna sig för en ny facklig-politisk strategi för att göra vår tids strukturomvandling till en hävstång för att denna gång skjuta fram medborgarnas positioner som löntagare - och därmed motverka den ökade ojämlikheten bland medborgarna.

Anledningen till denna försiktiga men, menar vi, realistiska optimism är att dagens trender och utvecklingstendenser ger upphov till problem för kapitalismen som inte kan lösas av marknaden eller med borgerlig politik. Det handlar om produktionens organisation i en tid när detta inte längre låter sig göras längs kommandovägar uppifrån och ned. Här finns en para-

dox mellan å ena sidan ökade möjligheter till automation som vid första anblicken tycks göra företagen oberoende av arbetare – och å den andra en accelererande teknik- och konkurrensdriven strukturomvandling som gör företagen allt mer beroende av sina medarbetares initiativförmåga, uppfinningsrikedom och skaparkraft.

4.

Nyckeln till att vinna kapplöpningen med maskinerna är att inte konkurrera *mot* datorn utan *tillsammans med den*, skriver Brynjolfson och MacAfee. Medan maskinerna vinner överlägset när det gäller rutinprocesser, repetitiv aritmetik och felfri konsekvens i mönsterbunden uppgiftslösning, och blir allt bättre på komplex kommunikation och identifiering av ej förprogrammerade mönster, så saknar de helt och hållet intuition och kreativitet. I själva verket har människor sina starkaste sidor där datorer är som svagast. Det ger förutsättningar för en vacker och hållbar förening.

Men liksom tidigare ångkraften och elektriciteten ställde krav på förnyelse av arbetslivets organisatoriska strukturer, processer och institutioner, och inte minst förde med sig nya krav på vad människor kan och vet, så gör också den digitala revolutionen det. Genom globaliseringen och en aldrig tidigare skådad produktivitetssökning reser den därtill ytterligare en formidabel utmaning – att anpassa den globala produktionen och konsumtionen till vad som är långsiktigt hållbart.

De transnationella värdekedjor som gjorts möjliga av den digitala revolutionen innebär att en väsentligen större andel av mänskligheten träder in i masskonsumtionssamhället. År 2010 fanns cirka 400 miljoner människor i världen som tjänade mer än 30 000 US-dollar om året (cirka 180 000 kronor). Till år 2050 beräknar Världsbanken att det kommer att handla om cirka 2,5 miljarder människor, som tillsammans med sina familjer har passerat entrén till masskonsumtionssamhället. Att teknikutveckling och globala värdekedjor lyfter miljoner och åter miljoner människor ur fattigdom är en mycket glädjande utveckling, men den ställer oss också inför krav på anpassning till uthållig resursförbrukning och påverkan på jordens ekosystem.

Detta kommer inte att låta sig göras genom passiv förtröstan till marknadskrafter och individuella konsumtionsval. Det krävs internationellt samarbete och storskaliga offentliga investeringar i samverkan med näringsliv och vetenskapssamhälle för utveckling av nya, hållbara system för energiutvinning, livsmedelsproduktion, stadsbyggnad, kretslopp och inte minst transporter av både gods och passagerare. Ämnet faller egentligen utanför denna skrift, men är av så stor saklig betydelse att det åtminstone bör nämnas. Vårt ämne här har också bäring på frågan. Om det mänskliga samfundet – nationellt, regionalt och globalt – ska kunna åstadkomma den kraftsamling i investeringar för systemutveckling som krävs, så behöver den uppsplitt-

ring och polarisering som präglar samhällsutvecklingen i de utvecklade länderna övervinns.

Då hamnar vi åter där vi började i detta stycke - i kraven på förnyelse av organisatoriska strukturer, processer och institutioner i arbetslivet, och på vad människor kan och vet, för att möta den digitala revolutionen med bevarad och rent av förstärkt samhällelig koherens och sammanhållning.

Vi har redan varit inne på ett kunskaps- och färdighetsområde där datorer är helt oanvändbara. Det handlar om tyst eller icke-kodifierad kunskap. Den digitala teknikens ettor och nollor kan bara hantera kodifierad information. Som vi nämnde tidigare fanns på 1980-talet en diskussion inom arbetslivsforskningen, där man beförde att informationsteknologins intåg på arbetsplatserna skulle innebära förluster av icke-kodifierad kunskap. Man kan också vända på saken och säga att just därför att datorer bara kan hantera kodifierad information så behövs det fortfarande människor även i produktion som är långt drivet automatiserad.

Kvalificerad konkurrenskraft handlar om kunskapsförsprång. Det finns mycket som talar för att icke-kodifierad kunskap ökar i betydelse i takt med att den nya digitalt globala infrastrukturen med Internet gör praktiskt taget all kodifierad kunskap allmänt tillgänglig. Man kan beskriva det som den svårefterhärmliga hantverksskicklighetens renässans i nya former på en hög teknisk nivå.

En forskare som studerat den icke-kodifierade kunskapens betydelse för produktionsprocesser och arbetslivets organisationsstrukturer är Ikujiro Nonaka. År 2008 rankades han av *Wall Street Journal* som en av världens mest inflytelserika analytiker av näringslivets utveckling. I böcker som *The Knowledge Creating Company* (tillsammans med Hirotaka Takeuchi, New York: Oxford University Press 1995) och *Managing Flow: A Process Theory of the Knowledge-Based Firm* (tillsammans med Ryoko Toyama och Toru Hirata, New York: Palgrave 2008) har han argumenterat för att företag som inte utvecklar sig till kunskapsproducerande organisationer för interaktion mellan icke-kodifierad och kodifierad kunskap är dömda att förr eller senare gå under i konkurrensen i den globaliserade ekonomin.

Det beror på att produkter som baseras enbart på kodifierad kunskap är lätta att kopiera och konkurrera ut på marknaden. Det har fört med sig en ökad uppmärksamhet på patenträttigheter och internationell immateriell rätt, men det ger bara ett begränsat skydd. En betydande del av företagens FoU-investeringar handlar i dag inte om genuint innovationsarbete utan om att finna vägar att kopiera redan gjorda uppfinningar på sätt som kringgår patenträttigheter eller hamnar i en juridiskt svårbemästrad gråzon. Men lika viktigt, menar Nonaka, är att interaktion mellan icke-kodifierad och kodifierad kunskap fungerar som en katalysator för genuina innovationer med unika *Selling Points* vilka är svåra att efterlikna.

Med dagens snabba och accelererande tekniska utveckling blir produkters livslängd allt kortare. Kraven på ständig produktutveckling ökar på den som vill vara kvar på marknaden. Man kan med Lewis Carroll tala om en

Röda Drottningen-effekt: "Här måste du springa så fort du någonsin kan för att bli kvar på samma ställe", som hon säger till Alice i boken om resan i Spegellandet. En företrädare för Teknikbranschen i Göteborg brukar tala om att springa uppför en rulltrappa som går nedåt. Kanske är den liknelsen bättre, för det är inte tillräckligt att hålla sig kvar på samma ställe.

Samtidigt öppnar marknadsföring och produktdistribution genom den nya digitalt globala infrastrukturen möjligheter för nya aktörer med slagkraftiga innovationer att vinna på *knockout* i viktklasser som är avsevärt tyngre än den egna. En teknik som kommer att revolutionera varuförsäljning och varutillverkning är 3D-skrivare, som möjliggör digital direktdistribution av fysiska varor över Internet utan något traditionellt tillverkningsled. Man kan anta att genombrottet för detta kommer att skapa många nya affärstillfällen, där småskaliga verksamheter plötsligt kan generera stora värden i försäljningsintäkter från hela världen, kanske från ett tonårsrum i Västra Frölunda eller en källare i Mjölby - på samma gång som otaliga arbetstillfällen elimineras i befintliga industrier.

Nonaka framhåller särskilt en form av icke-kodifierad färdighet med vilken människan kan ge betydande mervärde i komplement till maskinernas kapacitetsutveckling. Det är *serendipitet*. Begreppet myntades av den brittiske författaren Horace Walpole år 1754 i ett brev till en vän: "Denna upptäckt är förvisso nästan av den typen jag kallar serendipitet, ett väldigt uttrycksfullt ord." Walpole hade hämtat det från vad han kallade en "enfaldig saga med namnet *Tre prinsar från Serendip*; ... [dessa gjorde] ständigt, genom tillfälligheter och skarpsinne, upptäckter av sådant de inte var ute efter". Listan över vetenskapliga upptäckter och innovationer som tillkommit på sådant slumpartat sätt kan göras lång: röntgenstrålar, penicillin, mikrovågsugnar, Viagra och den häromåret med Nobelpris belönade upptäckten av kvasikrystaller, för att nämna några exempel.

Den serendipiska färdigheten beskrivs i ett fragment av den presokratiska filosofen Herakleitos: "Den som inte väntar det oväntade upptäcker det inte". Louis Pasteur konstaterade att "slumpen träffar bara förberedda hjärnor". Det handlar om en förmåga att se något av värde i vad som plötsligt blir till i tillfälligheter som inte tycks höra samman men ändå gör det - och vara i stånd ta vara på det. Människor besitter denna kognitiva specialförmåga i olika grad - men att den går att träna upp vet alla som sysslat med gatufotografi. Ibland sägs det är det bara är en fråga om tur, att råka befinna sig med kameran på rätt ställe vid rätt tillfälle för en lyckad bild. Och visst är det så. Men ju mer man praktiserar, desto mer tur får man. Erfarna och skickliga gatufotografer har det hela tiden. Det handlar om en blandning av intuition, iakttagelseförmåga och skarpsinne - helt enkelt en beredskap att gripa tillfället i flykten. Det är en färdighet som är av avgörande betydelse för innovationer - och datorer saknar den helt. Operativsystemet Watson må kunna ersätta en läkare, men står sig slätt inför Sherlock Holmes serendipitet.

Nonakas dom över amerikansk *management*-kultur, med dess starka betoning på transparens, *best-practice* och *benchmarking* för kontroll och styrning ovanifrån är skoningslös. *Top-Down-Management* omöjliggör att processer för icke-kodifierad kunskapsproduktion organiseras så att de kommer företaget till godo. Toppstyrning är i sig inte ett absolut hinder för utveckling av icke-kodifierad kunskap i en organisation. Överallt där människor arbetar så förekommer det alltid mer eller mindre av spontan erfarenhetsbaserad kunskapsproduktion. Men i organisationer som präglas av ledningens strävan efter total transparens och kontroll förskjuts den erfarenhetsbaserade kunskapsproduktionen - vilken genom sin ursprungligt okodifierade karaktär inte är transparent utan undandrar sig ledningens kontroll - till dolda zoner mellan mät- och kontrollpunkterna. Oftast handlar det om hur man kan utföra arbetet på lindrigare sätt utan att det ställer till märkbar skada, med en energibesparing som tillfaller individen, inte organisationen.

Lägsta godtagbara standard vid mätpunkterna tenderar på så sätt att bli ett tak för prestationen, inte ett golv. Men den största förlusten är inte de slakheter i det fördolda som uppkommer på detta sätt, menar Nonaka, utan att organisationen går miste om de stora värden icke-kodifierad kunskap kan bidra till i interaktion med kodifierad när det gäller innovation, kvalitet och smidig anpassning av produkter efter avnämarens behov. I en organisation som regleras med ständig mätning och styrning uppifrån och allt ska följa *best practice* finns naturligtvis ingen plats för serendipitet.

Vi har haft ingående samtal med personer i ledande ställning i svensk fordonsindustri, som visar att det finns en tydlig medvetenhet, åtminstone i stora företag som är exponerade för global konkurrens, om den icke-kodifierade kunskapens starkt ökande betydelse för uthållig livsduglighet på marknaden, såväl vad gäller produktutveckling som produktion. Men det finns hinder. Att inrätta processer på djupet i arbetsorganisationen för att främja utveckling av icke-kodifierad kunskap och dess interaktion med kodifierad innebär nämligen att ledningen släpper kontrollen.

Det handlar om att öppna kanaler för horisontella flöden av icke-transparent information och interaktion inom företaget som blir viktigare än den traditionella linjeorganisationens vertikala kanaler. Här tar det emot därför att tvärgående, icke-hierarkiska relationer utanför ledningens direkta kontroll, om de blir betydelsefulla för verksamheten, undergräver *Top-Down*-styrning med svåröverblickbara konsekvenser. Motståndet är, som vi uppfattar det, inte så mycket en fråga om en reaktion på specifika hotbilder utan mer en riskaversion mot det okända och okontrollerbara.

Uppenbarligen är vi på väg bort från taylorismens och fordismens standardiserade massproduktion för masskonsumtion. Grundläggande för det är den digitala revolutionen som starkt ökar möjligheterna att med bibehållen resurssnålhet variera produktionen. Pådrivande kraft är konsumenternas ökade makt genom den allt skarpere konkurrensen på transnationellt öppna marknader i förening med den digitala marknadsföringens tilltagande möj-

ligheter för köparna att överblicka utbudet och träffa informerade och överlagda val.

Människor (med köpkraft) accepterar inte längre *one size fits all* eller Henry Fords erbjudande om T-Forden - "Vilken färg ni vill så länge den är svart". Den som bäst kan anpassa varan eller tjänsten till köparens individuella önskemål får affären. På Hisingen sätts i dag inte tillverkningen av en enda bil igång förrän den redan är såld, och då sker monteringen efter varje kunds särskilda val av utrustning och mångtaliga modellvarianter.

I litteraturen om produktionsprocessers och arbetsorganisationers förändring beskrivs detta som att vi går från skjutande, *Push*-orienterade produktionskoncept till dragande, *Pull*-orienterade (se t.ex. Hagel, Brown & Davison 2010). Med skjutande *Push*-koncept menas i dess mest renodlade form taylorismens uppstyckning av arbetsprocessen i korta repetitiva moment, där produktämnen i stordrift skjuts fram från station till station för standardiserad bearbetning där varje arbetare ständigt upprepar samma rutin. Slutprodukterna blir identiska enligt en i förväg bestämd utformning och utbjuds till köpare på en anonym masskonsumtionsmarknad.

I en fulländad *Pull*-plattform inleds däremot processen med ett specifikt kundval som drar fram en skraddarsydd produkt genom ett flödesorienterat modulsystem av underleverantörer, vilka med olika specialiteter tillhandahåller en mångfald insatsvaror och tjänster som kan kombineras på olika sätt för unika slutprodukter. Fundamentalt för konceptet är att endast ta i anspråk och sätta i rörelse resurser och komponenter som adderar efterfrågat kundvärde till produkten och ingenting annat.

Inte bara globala värdekedjor organiseras i allt högre grad på detta sätt – först ute med ett komplett *Pull*-koncept var det kinesiska transnationella tekoföretaget *Li & Fung* i mitten på 1990-talet – utan det är också tillämpligt i lokal produktion av tjänster. På moderna hamburgerrestauranger går idag digitalt överförd information automatiskt från kassaapparaten till köket som *Just-in-time* iordningställer den nyss sålda produkten. *McDonald's* har anträtt färden från *Push* till *Pull*. Ett stalltips är att vi snart kommer att se någon av de konkurrerande hamburgerkedjorna för att vinna kundernas gunst går från standardiserade paketmåltider, som fortfarande dominerar, till att köparna väljer sin unika blandning av ett stort antal ingredienser. Den ökande mängden valbara tillbehör visar färdriktningen.

De ökade behov av flexibilitet och smidig kundanpassning som ligger i *Pull*-konceptet talar emot sannolikheten för dystopier om ett helt automatiserat arbetsliv utan plats för människor av kött och blod. I stället synes betydelsen av en väl avvägd balans mellan maskinellt och manuellt arbete bli allt viktigare. När produktutveckling och produktion allt mer sammanfaller är det uppenbart att taylorismens fjärmade av kunskapen om arbetet från den som utför det är irrationellt och dysfunktionellt. Ändå hänger det sig segt kvar. Även i nyare *Pull*-orienterad kundorderstyrd produktion med inriktning på att renodla värdeadderande element är arbetsprocessen fortfarande ofta uppstyckad i standardiserade moment som isolerat utförs av

olika arbetare. Främjande av rotation mellan olika arbetsställen och mångkunnighet om dessa är positivt av arbetsmiljöskäl, men har inte upphävt produktionens i grunden *Push*-orienterade karaktär.

Det finns i industrin en tendens att andelen av tillverkningen vid slutliga huvudlinor minskar och att sammansättningen sker med allt större paket av komponenter som har monterats i helstycke. Operatörerna har också allt oftare till uppgift att analysera sitt arbete för att åstadkomma förbättringar, vilket är ett substantiellt steg bort från taylorismen. Men i realiteten handlar det för det mesta om att rapportera avvikelser från fastställd *best practice*, inte om ett genuint utvecklings- och förbättringsarbete. Det är arbeten som löper risk att förlora kapplöpningen med maskinen - i verksamheter som i sin tur riskerar att slås ut av företag som bättre kan ta tillvara konkurrensfördelarna i att magasinera icke-kodifierad kunskap i sina produkter.

Den allt hastigare och mer disruptiva strukturuomvandlingen tenderar att driva företagen till defensiva strategier. Man slår vakt om uppnådda positioner och koncentrerar sig till kärnverksamheter. Riskaversion och kontroll blir dominerande handlingsmönster. Företagsledningarna strävar efter att vara passivt anpassliga till marknadens förändringar. Men det är att blottställa sig för stora risker i förhållande till de som lyckas med det motsatta - att offensivt förändra villkoren på marknaden med innovationer som ger överlägset kundvärde. *Facit* och *Hasselblad* är två närmast klassiska exempel på företag som genom att koncentrera verksamhet och uppmärksamhet på uppnådda positioner inom kunskapsområden där man ansåg sig ha god kontroll plötsligt rasade från toppen till botten - för *Facits* del när digitala räknare skoningslöst slog ut mekaniska i skiftet mellan 1960- och -70-tal; för *Hasselblads* när den digitala tekniken slog ut den analoga kameran i början av 2000-talet. Ett annat exempel är *Nokia* som i världsledande ställning koncentrerade sin produktutveckling på mobil telefoni där man kände sig hemma och starka, när *Apple* och *Samsung* totalt förändrade villkoren på marknaden genom att kombinera mobiltelefonen med en handdator.

Det är symptomatiskt att de två produktionskoncept som dominerar i dag - *Lean* i privat sektor för både varor och tjänster och *New Public Management* i den offentliga tjänsteproduktionen - är hybrider av *Push* och *Pull* vilka båda lägger tonvikten vid det enkelt kvantifierbara och mätbara för *Top-Down*-styrning av verksamheten. Ledningens kontrollbehov lägger inte bara en förkvävande hand över arbetsmotivation och utveckling genom mobilisering av icke-kodifierad kunskap och dess interaktion med kodifierad - det medför också ett gigantiskt resursslöseri genom den enorma mängd onödigt byråkrati som alla dokumentationskrav ger upphov till. Den digitala revolutionens möjligheter att praktiskt taget obegränsat överföra och lagra mätdata har här lett in i en återvändsgränd.

I stället för traditionell *Top-Down*-organisation föreslår Nonaka vad han kallar en *Middle-Up-Down*-organisation, där mellanledet inte är traditionella chefer i en linjeorganisation utan har en nyckelroll i att vara nära iakttagare av utförarledets kaotiska realiteter och förmedla kvalitativ kunskap, inte

enkelt kvantifierad information, om dessa till ledningen. Ledningens primära uppgift är att ha ett genomtänkt svar på frågan: "Vad är vi till för?" Utifrån detta svar och mellanledets budskap om var organisationen befinner sig formulerar ledningen mål direkt till utförarledet.

Processerna som bestämmer hur dessa mål förverkligas äger rum i verksamhetens frontlinje med stöd av mellanledet i horisontell kollektiv kunskapsproduktion. Organisationen behöver strukturer för detta, men hur de ser ut beror på verksamhetens art och vilka mål man står inför. Nonaka har definierat ett antal funktioner som behöver tillgodoseas, men hur det konkret ska utformas får bestämmas från lämpligheten i fall till fall. Det finns inget formalistiskt och givet organisationsschema, vilket gör att *Middle-Up-Down* kan anpassas till praktiskt taget alla tänkbara verksamheter.

Nonaka skriver om processorienterade "rum" och "kanaler" - vad man kan kalla platser för kollegial reflektion och dynamisk interaktion mellan olika typer av erfarenheter och kunskaper. Processerna handlar inte bara om att "översätta" icke-kodifierad kunskap till kodifierad, dvs. reflektera över och explicit medvetandegöra vunna erfarenheter (*lärande organisation*), utan också om att i interaktion med kodifierad kunskap skapa nya icke-kodifierade färdigheter (*kunskapsproducerande organisation*). Nonaka har utformat en modell där icke-kodifierad kunskap i första skedet sprids till fler genom *socialisation*, i andra skedet transformeras delar av den till kodifierad kunskap genom *externalisation*, i tredje skedet *kombineras* detta med ny externt tillförd kodifierad kunskap, och i cykelns sista fas utvecklas den på så sätt uppkomna utvidgade kodifierade kunskapen till nya icke-kodifierade färdigheter genom *internalisering* ("SECI-modellen").

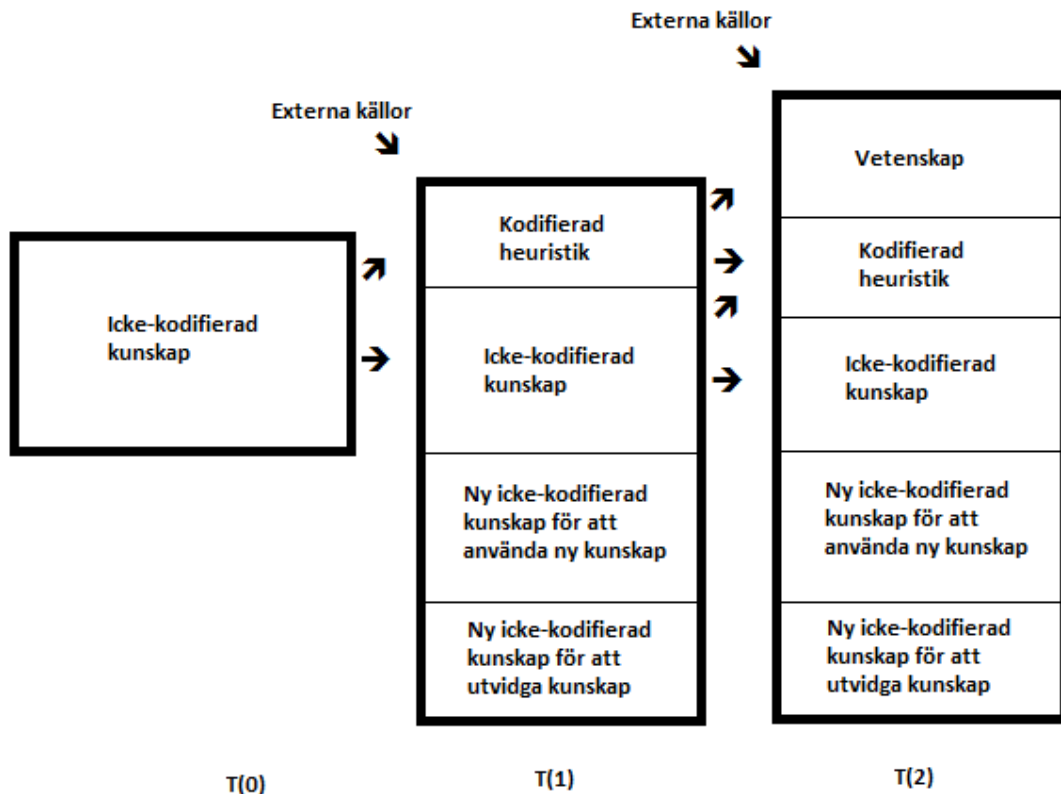
Paul S. Adler (2013) har givit en något annorlunda framställning av en modell för kunskapsstillväxt vid en arbetsplats som har utvecklats till en kunskapsproducerande organisation (se nästa sida). Heuristik betecknar här ett mellanläge, "beprövad erfarenhet", mellan icke-kodifierad och kodifierad kunskap. Med "Ny icke-kodifierad kunskap för att använda ny kunskap" respektive "för att utvidga kunskap" i figuren menas att samtidigt som en del av den i utgångsläget befintliga icke-kodifierade kunskapen övergår till att bli heuristik och vetenskap, så utvecklas det ny icke-kodifierad kunskap för att man ska kunna använda denna nya kodifierade kunskap och för att utvidga den. Enligt Michael Polanyi, som vi nämnde tidigare, som Adler bygger på, så kan vi överhuvudtaget inte hantera explicit kodifierad kunskap utan ett element av icke-kodifierad kunskap i tänkandet.⁴²

---

⁴² Se Adler 2013.

Figur 1. Modell för kunskapstillväxt av Paul S. Adler

Även om Nonaka och till viss del också Adler verkar i en forsknings-tradition som saknar anknytning till den polytekniska folkbildningssyn som vi ovan fann hos Geijer, Marx och Fritjuv Berg, så ligger deras fokus på samma ställe, dvs. på den kunskapskälla som finns att söka i själva arbetsprocessen.

En studie från *IZA Forschungsinstitut zur Zukunft der Arbeit* i Tyskland kunde för några år sedan med data från *European Working Conditions Survey* (EWCS) visa att arbetstillfredsställelsen i "holistiska", platta arbetsorganisationer med självstyrande grupper och processorienterad kunskapsproduktion integrerad i verksamheten är högre än på traditionellt organiserade arbetsplatser - samtidigt som både prestationskraven och resultaten är väsentligen högre (Bauer 2004).

I sammanhanget är det av betydelse vilket typ av arbetsmotivation organisationen kan mobilisera. I ett arbete som blivit klassiskt, *Work and the Nature of Man* (1966), pekade Fredrick Herzberg ut skillnaden mellan *genuina motivationsfaktorer* och *hygienfaktorer*. De genuina hänger samman med arbetets natur och dess koppling till individen, att arbetet under vissa omständigheter kan bli en del av individens självförverkligande och då väcker starka inre drivkrafter för prestationer. Det förutsätter att arbetsuppgifterna uppfattas som meningsfulla, att man har egen kontroll över situationen, att man känner samhörighet med dem man arbetar, att man kan

utvecklas och använder hela sin kapacitet samt att det blir ett resultat man känner sig stolt över och kan identifiera sig med.

Utifrån fältstudier i Pittsburgh i det tidiga 1960-talet kunde Herzberg visa att endast genuina motivationsfaktorer kan stimulera arbetstillfredsställelse på ett positivt sätt. Vad han kallade hygienfaktorer – lön och materiella incitament, arbetsmiljöfaktorer m.m. – kan varieras enbart för att minska otilfredsställelse, i bästa fall till ett neutralt läge. När smutsiga händer har blivit rena har man befriat sig från en obehagskänsla, men fortsatt tvättning leder inte till positiva impulser. Hygienfaktorer kan om de inte är tillfredställande hålla tillbaka individens prestationer, men inte stimulera henne framåt.

I en av sina sista böcker konstaterade John Kenneth Galbraith (1992) att "arbete" är ett av vårt samhälles mest mystifierande och för verklighetsupfattningen vilseledande begrepp. Med det för vi samman aktiviteter som är väsensskilda i samma kategori. Han exemplifierade med att jämföra sin egen stimulerande och självständiga tillvaro som universitetsprofessor i New England med sina farföräldrars gränslösa och nedbrytande slit utan något som helst inflytande över sin arbetssituation som fattiga lantarbetare i Mellanvästern. Med begreppet "arbete" likställer vi falskeligen de mest ofria sysselsättningar man kan tänka sig med självförverkligande i frihet, menade Galbraith.

Vad framställningen så här långt visar oss är att en lösning av den kapitalistiska produktionens problem kan kopplas till arbetets förvandling från födkrok till självförverkligande inte bara för bättre ställda och privilegierade skikt. Genom att skjuta fram medborgarnas positioner som löntagare motverkas den polarisering av samhället som ytterst frambringas av den digitala revolutionens automation och eliminering av tidigare tämligen välavlönade och stabila rutinarbeten. Men liksom den första och andra industriella revolutionen förändrade kraven på vad människor behöver kunna och veta för att försvara en plats i arbetslivets förändrade organisationer och institutioner, så gör också denna tredje det.

5.

Ingen politisk kraft i Sverige har bättre förutsättningar att möta den tredje industriella revolutionens utmaningar än den socialdemokratiska arbetarrörelsen. Det beror på att den står med ett ben i den politiska sfären och med ett i arbetslivet genom dess fackliga gren. Det behövs nämligen reformer både i politiken och på arbetslivets insida. Annars hotar den strukturomvandling vi väntar i spåren av accelererande teknisk utveckling och allt skarpare konkurrens i den globala ekonomin att lämna många människor efter sig med svaga förutsättningar till egen försörjning.

Vi har med Earl B. Hunt konstaterat att arbetslivets förändringar ställer ökade krav på kognitiv förmåga. Samtidigt ser vi i Pisastudierna hur samhällets polarisering och den svenska skolans kris leder till att tilltagande andelar av årskullarna får allt sämre förutsättningar att svara mot dessa krav. Under 2000-talets första årtionde har andelen 15-åringar som saknar funktionell läsförmåga och kognition att med enkel information lösa enkla problem, dvs. hamnar under nivå två i Pisa i de verbala och matematiska delarna, ökat från var tionde individ till var femte. Det är en mycket allvarlig utveckling som måste brytas.

I sammanhanget finns det en omständighet som är gynnsam och en som är problematisk. Den gynnsamma är att nyare forskning ger oss tydliga råd och rekommendationer om vad som bör göras. Vi kan åstadkomma mycket med små medel. Den problematiska omständigheten är att det är långa ledtider innan förändringar får genomslag i arbetslivet. Det handlar om investeringar i humankapital under tidiga levnadsår som ger utdelning på 25 års sikt och senare.

Mottagaren av ekonomipriset till Nobels minne James Heckman har med kvalificerad statistisk analys visat att deltagande i pedagogisk förskola särskilt under andra och tredje levnadsåret har signifikant positiva effekter på individers kognitiva utveckling samt sysselsättning, inkomster och laglydighet i vuxen ålder, i synnerhet för barn från familjer med svagare socioekonomisk ställning (Heckman 2000; Carneiro & Heckman 2003). I Sverige har barn till arbetslösa rätt till halv vistelsetid i förskola från det fjärde levnadsåret. De som sannolikt har störst behov får således bara halv tilldelning och först när den period när effekten är som störst är över. Det finns kommuner, t.ex. Göteborg, som erbjuder mer än lagen och öppnar förskolans dörrar för barn till arbetslösa redan från det andra levnadsåret. Men få arbetslösa föräldrar nyttjar det. Uppenbarligen behövs aktiv uppsökande rekrytering med informationsinsatser till föräldrar som inte arbetar om vilken betydelse förskola under tidiga levnadsår har framgång i skola och för livschanser. Vi menar att förskolan bör göras allmän och avgiftsfri i hela landet från det andra levnadsåret.

Liknande förhållanden gäller föräldrastödet. Studier visar att deltagande i föräldragrupper under barns tidiga levnadsår i familjer med sämre socioekonomisk position har mycket stora positiva effekter för barnens utveckling, men små eller inga alls för barn från familjer i bättre omständigheter (Ghaderi et al. 2014). Det är en omvänd bild av vem som deltar. I Göteborg, som i detta speglar riket, är täckningsgraden hög (70 till 90 procent) i resursstarka områden och låg eller extremt låg i resurssvaga (12 till två procent). Insatserna är således totalt missriktade i förhållande till behoven. Även här är aktivt uppsökande verksamhet av nöden, men också anpassning av föräldrastödets former till de med störst behov som inte nås i dag.

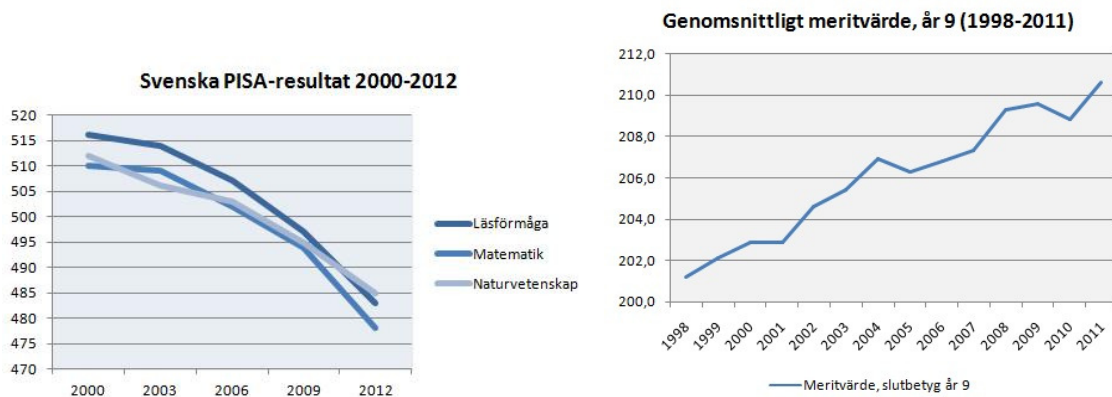
Enbart dessa begränsade insatser på förskolans och föräldrastödets områden skulle ha stor betydelse för samhällets förutsättningar att möta den tredje industriella revolutionen med framgång. James Heckmans socioeko-

nomiska kalkyler, som inte baseras på hypotetiska antaganden utan på statistisk analys av empiriska data, visar att det på sikt handlar om mycket lönsamma sociala investeringar i humankapital.

Det skulle leda för långt att här tränga in i skolans kris på djupet – vi inskränker oss till några korta, men centrala, påpekanden. *För det första* menar vi att skolans kris i hög grad beror på ett misslyckande att kompensera för ökade klyftor i samhället som givit växande andelar av årskullarna sämre förutsättningar hemifrån att vara framgångsrika i skolan.

För det andra har krisen fördjupats av en allt starkare slagsida till summativ uppföljning och accelererande dokumentationskrav – jämför vad vi skrev ovan om *New Public Management*.⁴³ Det stjälar inte bara åtskillig tid och resurser från undervisningen. Genom att lärares professionella autonomi kraftigt har beskurits av detaljreglering och omfattande styrande dokumentationskrav har också den icke-kodifierade undervisningskonsten förfallit. Det visar sig i de senare Pisastudierna där resultaten försämras inte bara för de längst ner utan också för dem i toppen.

För det tredje har den svenska skolan utsatts för en extrem konkurrensutsättning som har resulterat i galopperande betygsinflation. En jämförelse mellan de svenska resultaten i Pisa och genomsnittliga meritvärden i grundskolans avgångsbetyg avslöjar detta skoningslöst:

Jämför vi resultat i nationella prov och betyg vid olika skolor ser vi att betygsinflationen dessvärre är mycket ojämnt fördelad. Variationen är så stor att två skolor där eleverna presterar samma resultat i nationella prov kan hamna 600 placeringar ifrån varandra i en rankinglista efter betyg av landets cirka 1 500 högstadieskolor (Vlachos 2013).

Vi ska inte här ställa upp ett program för att vända utvecklingen i skolan, bara nämna några centrala inslag i ett sådant. Dokumentationsraseriet och

⁴³ Summativ uppföljning handlar om att dokumentera hur det blev, att summera, oftast till någon instans högre upp i hierarkin som gör *benchmarking* mot andra jämförbara verksamheter och *best practice*. Konstaterade förbättringsområden leder i allmänhet till nya summativa dokumentationskrav. Formativ bedömning innebär att fortlöpande under en verksamhet pågår lokalt följa upp resultatet med reflektionshandledning och kollegialt erfarenhetsutbyte för omedelbara förbättringar.

den kraftiga slagsidan till summativ uppföljning behöver avlösas av kontinuerlig formativ bedömning som återupprättar lärarnas professionella autonomi och icke-kodifierade undervisningsskicklighet. Nonakas *Middle-Up-Down*-modell för arbetsorganisation och verksamhetsstyrning i kombination med hans SECI-modell för dynamisk interaktion mellan kodifierad och icke-kodifierad kunskap skulle antagligen åstadkomma under. Det handlar om att skolorna behöver bli lärande och kunskapsproducerande organisationer också för lärarna.

Därtill behöver den extrema konkurrensutsättningen dämpas och successivt fasas ut, även om det innebär att möjligheten att välja skola begränsas. När de negativa effekterna av skolväsendets uppsplittring nu börjar visa sig i försämrade Pisaresultat inte bara för dem längst ner på skalan utan också för de svenska elever som presterar bäst, så bör det vara möjligt att förankra detta i brett stöd bland föräldrar.

Framgångarna för brittiska *Academy*-skolor talar för att en konsekvent normbaserad kontextuell ram, dvs. kultur och miljö i skolan, är av stor betydelse för att stimulera studiemotivation hos elever från socioekonomiskt resurssvaga familjer, i synnerhet pojkar (Se Nilsson, *Essa Academy – ett exempel* i Johansson et al. 2013).⁴⁴ Det handlar t.ex. om att skolarbetet ska genomsyras av ömsesidig respekt såväl mellan lärare och elever som mellan eleverna - en gemensam anda av att hos oss försöker vi alltid göra vårt bästa och hjälper varandra när det behövs. Av central betydelse är att alla elever har rätt att mötas av positiva förväntningar och krav på uppmärksamhet och engagemang i skolarbetet. Här brister det i dag, liksom på sina håll i elevers respekt för sina lärare. Att sätta en sådan kontextuell ram bör vara en central del av rektors pedagogiska uppdrag.

Erfarenheterna från *Academy*-skolor i Storbritannien talar också för att undervisning i lågstadiet mer bör inriktas på kognitiv stimulans och träning än renodlad kunskapsöverföring. I nästa skede betalar det sig i större kunskapsinhämtning och färdighetsutveckling. Det finns goda exempel, t.ex. från *Essa Academy*, på hur modersmål och matematik under de första skolåren praktiskt taget har förts samman till ett ämne med denna inriktning.

Den digitala revolutionen har både accelererat takten i kunskapsproduktionen, vilken allt hastigare gör äldre vetande obsolet, och gjort praktiskt taget all kodifierbar kunskap omedelbart tillgänglig genom Internet. För den som har en *iPhone* i fickan är det ingen med att lära sig Hallands floder utan till. Det är i dagens samhälle viktigare att ha god kognitiv förmåga än stort vetande. Forskarna skiljer på två typer av kognition - flytande och kristalliserad. Den första avser den rena tankekraften som formas av arv och miljöpåverkan under den tidiga delen av livet, den andra erfarenhetsdrivna strukturer i tänkandet som bildas under hela levnaden. Dessa element avgör tillsammans hur effektivt en individ kan tillägna sig information och bear-

---

⁴⁴ *Academy*-skolor är fristående grundskolor som infördes av Labourpartiet under Tony Blairs regering. En förutsättning för tillstånd är att ägaren själv eller sponsorer står för en del av kostnaden. Så länge kunskapsmålen i läroplanen uppnås får *Academy*-skolor utforma undervisningen fritt.

beta den för att lösa problem. Tidiga insatser och grundskolan bör inriktas mer på att rusta människor med god kognitiv förmåga än vetande.

Mot bakgrund av icke-kodifierade kunskapers ökade betydelse menar vi att gymnasieskolan i Sverige alltför ensidigt har kommit att inriktas på kodifierade kunskaper och vara en förberedelse för eftergymnasiala studier. Det är kanske en rimlig målsättning att hälften av årskullarna går vidare till högskola – men vad med den andra hälften?

De yrkesförberedande gymnasieprogrammen är i dag så avlövade av långvarigt socialdemokratiskt ointresse och borgerliga vanföreställningar om att det främst är *okvalificerade* yrkesutbildningar som behövs, att dessa program attraherar färre än en tredjedel av eleverna i gymnasieskolan. Man kan jämföra med Nederländerna, där mer än 60 procent av eleverna väljer *kvalificerade* yrkesförberedande gymnasieprogram - till stor del arbetsplatsförlagda men som även inrymmer vad som motsvarar kärnämnen i svensk gymnasieskola.

Som vi framhöll tidigare såg man i 1800-talets polytekniska folkbildningstradition arbetsplatsen som en lärande organisation och själva arbetsprocessen och dess förändringar som en källa till kunskap. Utifrån detta synsätt är det logiskt att förlägga utbildning i arbetslivet. Men det var inte snäva yrkesutbildningar som 1800-talets socialdemokrater och radikaler förordade. Konkret och praktisk yrkeskunskap borde förenas med en bred kunskapsbas om den moderna produktionens principer och vetenskapliga grunder, menade man. Det är inte mindre sant i dag när den accelererande tekniska utvecklingen ständigt i hastigare takt förändrar sättet som vi producerar på.

Detta senare ställer även de yrkesverksamma inför behov att kontinuerligt utveckla sitt kunnande. Det är ytterligare ett argument, utöver vad vi redan anfört, för att arbetsplatser behöver utvecklas till kunskapsproducerande organisationer. Men även om det finns ett medvetande om detta hos företagsledningarna så förutsätter det förändringar av arbetsorganisationer och arbetsprocesser som väcker motstånd. Det finns ett trögt element här som i sista hand handlar om kontroll och maktrelationer i arbetslivet. Att definiera problemet som ett "kompetensgap" – dvs. en brist hos de anställda som måste fyllas igen med extern utbildning har faktiskt drag av en härskarteknik.

De tidiga investeringarna i humankapital och förändringar i skolans värld vi vill se är domäner för politiska beslut, för arbetarrörelsens politiska gren att driva igenom. Men nu har vi klivit över gränsen till arbetslivet - och dess inre liv är svårt att påverka från parlamentariska församlingar. Här har socialdemokratin en unik styrkeposition i svensk politik genom de nära banden med arbetarrörelsens fackliga gren. Socialdemokratin kan – om man vill - mobilisera en betydande samhällsförändrande kraft genom att knyta samman politiska reformer av det slag vi förordar med fackliga strategier på arbetslivets insida för att också reformera produktionens arbetsorganisa-

tioner och arbetsprocesser. Det skulle vara att blåsa liv i den facklig-politiska samverkan genom att fylla den med nytt innehåll.

Det innebär att överskrida *Decemberkompromissen* från år 1906, som är grundbulten för det svenska kollektivavtalssystemet: SAF accepterade arbetarnas rätt att organisera sig fackligt och träffa kollektivavtal mot att LO erkände arbetsgivarnas rätt att leda och fördela arbetet. Men det finns inga skäl för dramatik här. Det handlar om att utifrån dagens förutsättningar åter föra upp 1980-talets fackliga strävanden för *Det Goda Arbetet* på dagordningen – inte som en konfliktfråga utan i samverkansanda. Det finns en hel del som talar för att det faktiskt finns goda förutsättningar för det i dag. Ett skäl är, som vi har diskuterat ovan, att den tredje industriella revolutionen ställer både företag och offentliga arbetsgivare inför hot och problem som inte kan lösas utan att de anställdas initiativförmåga, uppfinningsrikedom och icke-kodifierade skaparkraft mobiliseras till det yttersta – vilket svårligen låter sig göras i *Top-Down*-organisationer.

Ett annat skäl som talar för möjliga framgångar för fackliga strävanden att förvandla arbetsplatser till lärande organisationer för kunskapsproduktion är den tilltagande bristen på efterfrågad arbetskraft. Det följer dels av den demografiska utvecklingen, vilken från och med nästa år leder till att befolkningen i yrkesaktiv ålder för första gången i modern tid börjar minska, dels att gapet mellan efterfrågade kvalifikationer och de arbetssökandes kompetenser vidgas. Svenskt Näringsliv rapporterar redan i dag att en femtedel av alla rekryteringsförsök i privat sektor misslyckas. När arbetsgivarna får allt svårare att finna dem de söker externt kommer det att öppna möjligheter för fackliga framstötter för en bättre hushållning och utveckling av den kompetens som redan finns i organisationen. En rad stora undersökningar har visat att mellan en tredjedel och hälften av de som har anställningar i Sverige är överkvalificerade för de arbetsuppgifter de har (Åberg 2002; Böhlmark 2003; le Grand, Szulkin & Tåhlin 2004; Johansson & Katz 2007). Validering av reella kompetenser i kombination med individanpassad kompletterande utbildning av redan anställda skulle kunna lösa arbetsgivarnas problem att rekrytera högre upp i kompetensstegen - på samma gång som det skulle öppna luckor längre ned som det är rimligare att rusta de arbetssökande för.

Vi skrev att detta är fackliga strävanden som bör drivas i en samverkansanda. Men de trögheter och återvändsgränder arbetsgivarna hamnar i med *Lean* och *New Public Management* visar på betydelsen av ordet "drivas" i sammanhanget. De fackliga organisationerna behöver förmå arbetsgivarna att ta steg de inte tar på egen hand. En viktig framgångsfaktor är att facken söker allianser med forskarsamhället. En sådan allians etablerades på 1980-talet och var av stor betydelse för de framgångar som gjordes exempelvis vid Volvos Uddevallafabrik. En annan faktor för framgång är att bygga allianser mellan LO- och tjänstemannafacken i detta.

Ytterligare en framgångsfaktor är antagligen att gå före inom industrin och främja spridningseffekter till andra delar av arbetsmarknaden. Även om

industrins direkta tillverkningsled inte sysselsätter lika många som förr, så är dess värdekedjor av större betydelse för samhällsekonomin än någonsin tidigare - och dess sätt att organisera arbetet är fortfarande i hög grad mönsterbildande för arbetslivet i dess helhet. *Lean* har sitt upphov där, och *New Public Management* har, till stor del missriktat, hämtat inspiration därifrån.

Det är också industrin som ställs inför de mest akuta problemen - och de största vinstchanserna - av den tredje industriella revolutionen. Det är där det finns ett medvetande hos företagsledningar om icke-kodifierade kunskapers betydelse för överlevnad på dagens marknader- och de brottas med den svåra problemställningen hur man ska kunna mobilisera denna utan kontrollförluster. Hittills har det mest visat sig i försök att formulera altruistiska värdegrunder för företagen som de anställda ska kunna identifiera sig med, t.ex. "*Volvo group core values*". Men det lär inte räcka med ideologibildning.

Här finns den kanske största utmaningen för fackföreningarna - att låta medlemmarna steg för steg ta kontrollen av produktionen i disciplinerade och ordnade former som inte provocerar ledningarna till bakåtsträvande ryggmärgsreaktioner. Ett exempel på det senare är Sören Gylls och Bert-Ola Svanholms reträtt från den "reflektiva produktionsmetoden" till konventionell *Lean* på Volvo år 1993. Man kan bara spekulera i var företaget hade varit i dag om man hade behållit det försprång till långt driven individuell kundanpassning av produkterna som i dag står högt på hela fordonsindustrins agenda, eller vilka innovationer som gått förlorade för företaget med *Top-Down-Management* under de år som förflutit.

Det handlar således om att facken ställer uppgiften att verka för högpresterande arbetsplatser som löser kapitalismens problem genom att förvandla arbetet från födkrok till självförverkligande inte bara för en elit utan generellt - det vill säga realisera Geijers tanke om att det idémässiga arbetet och det materiella kan komma "i bredd med varandra: det senare, ej mindre än det förra, med anspråk på en intelligent verksamhet".

4. Avslutning

Vi har gjort en lång resa från vår startpunkt i denna text – från det sena 1800-talets diskussion om magfrågan, över synen på förhållandet mellan bildning och arbetsliv i 1900-talets arbetarrörelse, till fackföreningsrörelsens idéer om *Det Goda arbetet* kring millennieskiftet - och vidare till vad man kan kalla den tredje industriella revolutionen. Men i grunden är det samma fråga vi brottas med som Geijer reste då han skrev om "intelligensens andel i arbetet, som oupphörligen tillväxer" i spåren av kapitalismens omvandling av produktionen.

Det polytekniska bildningsidealet tog fasta på detta i sin ansats att göra arbetarna delaktiga i produktionslivets förvetenskapligande. Utan tvivel präglades denna strävan länge av den underskattning av informellt lärande och icke-kodifierad kunskap som var en del av hela den industriella civilisationen under dess första 200 år. Som framgår redan av begreppet hade det polytekniska bildningsidealet därtill länge ett inskränkt fokus på det industriella arbetet, och där mest på dess tekniskt-vetenskapliga dimensioner. Idag har vi såväl en djupare förståelse av kunskapsutvecklingens natur som ett bredare perspektiv på arbetsprocessens sociala och kulturella dimensioner. Vi har erfarenheten såväl av utarmningen av arbetslivet i taylorismens spår som av de negativa verkningarna av 1990-talets nya rationaliseringskoncept.

Den tredje industriella revolutionen ställer nu, som vi har sett, arbetsgivarna inför stora utmaningar. Den exponentiella teknikutvecklingen reser långtgående krav på förnyelse av organisatoriska strukturer, processer och institutioner i arbetslivet, och inte minst på hur mänskliga resurser mobiliseras och utvecklas i denna de snabba förändringarnas tid. Företag och organisationer som inte klarar omställningen kommer inte att överleva.

Vår analys leder till slutsatsen att arbetarrörelsen kan erbjuda kapitalismen en utväg, som samtidigt innebär ett historiskt steg på den demokratiserings- och ökade jämlikhetens väg som idémässigt tog sin början med upplysningsfilosofins deklaration om människors lika värde på 1700-talet.

Men det är inte givet. Framtiden kan likaväl bli god som gräslig.

Eftersom mycket står på spel bör detta vara frågor som lyfts högt på dagordningarna i arbetarrörelsens två grenar – den fackliga och den politiska – i samverkan för att utveckla arbetet som en självförverkligandets och frihetens arena. Låt oss kalla det *den generella arbetslivsutvecklingspolitiken*.

Referenser som ej är fullt angivna i texten

- Adler, P.S. (2013), *Den dynamiska interaktionen mellan kodifierad och icke-kodifierad kunskap*, Göteborg: Tankeverksamheten
- Bauer, T.K. (2004), *High Performance Workplace Practices and Job Satisfaction: Evidence from Europe*, Bonn: IZA
- Blossfeld, H-P. & Timm, A. (2003), *Who marries whom? Educational Systems as Marriage Markets in Modern Societies*, Dordrechts: Kluwer Academic Publishers
- Böhlmark, A. (2003), *Over- and Undereducation in the Swedish Labour Market – Incidence, Wage effects and Characteristics 1968-2000*, Stockholm: SOFI
- Carneiro, P. & Heckman, J. (2003), "Human capital policy" i Heckman, J. & Kreuger, A., *Inequality in America*, Cambridge MA: MIT Press
- Esping-Andersen, G. (2009), *The Incomplete Revolution*, Cambridge: Polity Press
- Galbraith, J.K., *The Culture of Contentment*, Boston 1992
- Ghaderi, A, et al. (2014), *Forskningsrapport Föräldrastödsprogrammet GoU*
- Hagel, J., Brown, J.S. & Davison, L. (2010), *The Power of Pull*, New York: Basic Books
- Heckman, J. (2000), "Policies to foster human capital", *Research in Economics* [54]
- Herzberg, F. (1966), *Work and the Nature of Man*, New York: Cromwell
- Jansson, J.O. (2008), *Tjänstesektorn och skattepolitiken*, Stockholm: Globaliseringsrådet
- le Grand, C., Szulkin, R. och Tåhlin, M (2004), "Överutbildning eller kompetensbrist? Matchning på den svenska arbetsmarknaden 1974 – 2000" i Bygren, M., Gähler, M. & Neramo, M. (red.) *Familj och arbete – Vardagsliv i förändring*. Stockholm: SNS Förlag
- Pressman, S. (2007), "The decline of the middle class: an international perspective", *Journal of Economic Issues*, vol. XLI nr. 1
- SKL (2010). *Framtidens utmaning – välfärdens långsiktiga finansiering*. Programberedningen för välfärdsfinansieringen.
- Tillväxtverket (2014) *Competing in Global Value Chains, Implications for Jobs and Income in Sweden*, PM 2014:10
- Vlachos (2013) <http://ekonomistas.se/2013/09/20/betyg-utan-forankring/>
- Åberg, R. (2002), "Överutbildning – ett arbetsmarknadspolitiskt problem?", i Abrahamsson, K., Abrahamsson, L., Björkman, T., Ellström, P.E. & Johansson, J. (red.) *Utbildning, kompetens och arbete*. Lund: Studentlitteratur

Utgivna rapporter

- ▶ Anders Nilsson & Örjan Nyström, *Ny strategi för jämlikhet* (sept. 2011)
- ▶ Anna Johansson, *Obligatorisk valfrihet? – Nej tack!* (okt. 2011)
- ▶ Gösta Esping-Andersen, *Att investera i barn och utjämna livschanser* (nov. 2011)
- ▶ Sofia Jonsson, *Trafficking i Europa* (jan. 2012)
- ▶ Erik Bengtsson, *Varför är fackföreningsrörelsen så svag i USA?* (jan. 2012)
- ▶ Johan Lönnroth, *Fragment av en hegeliansk historieskrivning över nationalekonomin från svensk horisont* (febr. 2012)
- ▶ Roland Kadefors, *Jobba till 75? Om ålder, arbete och pensionering* (mars 2012)
- ▶ Anders Nilsson & Örjan Nyström, *Ungdomsarbetslöshet i Sverige och Leerwerkpflicht i Nederländerna* (april 2012)
- ▶ Anna-Lena Lodenius & Mats Wingborg, *Arbetarrörelsen och hotet från högerpopulisterna* (april 2012)
- ▶ Erik Bengtsson, Jack Rolka och Fredrik Ståhle, *Arbetsmiljörapport* (maj 2012)
- ▶ David Ljung, *Nya tider – nya jobb. Utmaningar och utvecklingsvägar i jobbpolitiken* (juni 2012)
- ▶ Kerstin Littke, *Förutsättningar för framtidens livslånga lärande i Sverige* (juni 2012)
- ▶ Anders Nilsson, *Underbara dagar framför oss. Om sociala investeringsstrategier med barnperspektiv* (Storstadsrapport för Almedalen på uppdrag av Arbetarekommunerna i Stockholm, Göteborg och Malmö, juli 2012)
- ▶ Christer Thörnqvist & Charles Woolfson, *Upphandlingar och nerköp. Om lagstadgad social dumpning i byggbranschen* (sept. 2012)
- ▶ Anna Johansson & Johan Büser, *Ett förslag till socialdemokratisk handlingslinje mot riskkapitalister i välfärden* (okt. 2012)
- ▶ David Ljung, *Är vi smarta nog för de nya jobben?* (nov. 2012)
- ▶ Anders Nilsson & Örjan Nyström, *Dags att skrota "Full sysselsättning"?* (nov. 2012)
- ▶ Anders Nilsson, *Nystartzoner – möjligheter, hot eller retoriskt slag i luften?* (nov 2012)
- ▶ Delvin Arsan, Tor Gustafsson och Stig-Björn Ljunggren, *Gläntan i skogen – om socialdemokratins utmaningar i en ny tid* (dec. 2012)
- ▶ Erik Bengtsson, Sören Mannheimer, Anders Nilsson & Örjan Nyström, *Att skifta överskottet i bytesbalansen till inhemska investeringar* (jan 2013)

- ▶ Ingvar Johansson, *Välfärdskapitalism med jämlikhetsnorm* (febr. 2013)
- ▶ Gösta Esping-Andersen, *Jämlikhet med en lycklig bourgeoisie. Den socialdemokratiska vägen till jämlikhet* (mars 2013)
- ▶ David Ljung, *Har vi råd att inte satsa mer på ökad jämställdhet?* (mars 2013)
- ▶ Lars Ag, Bo Elmgren, Helmuth Föll, Sune Gidgård & Stig Lahti, *Arbetsförsäkring åt alla!* (april 2013)
- ▶ Paul S. Adler, *Det dynamiska förhållandet mellan kodifierad och icke-kodifierad kunskap* (april 2013)
- ▶ Anders Nilsson, *Att förstå världen* (juli 2013)
- ▶ Sandrine Bony m.fl., *Koldioxid och klimat: perspektiv på en vetenskaplig bedömning* (aug. 2013)
- ▶ Erik Bengtsson, Jack Rolka & Fredrik Ståhle, *Organisera eller rekrytera? En rapport om facklig förnyelse* (sept. 2013)
- ▶ David Ljung, *Kina – risk eller räddning för jobben i Sverige och Europa?* (nov. 2013)
- ▶ Anna Johansson m.fl., *Tre texter om skolan* (dec. 2013)
- ▶ Sheri Berman, *Socialdemokratin och skapelsen av allmänintresset* (jan. 2014)
- ▶ David Ljung, *Vad kan vi vinna på att göra de sjuka jobben friska?* (mars 2014)
- ▶ Johan Lönnroth & Jimmy Sand, *Den svenska vänsterns historia* (april 2014)

Rapporterna finns att ladda ner kostnadsfritt i pdf-format från: www.tankeverksamheten.se. Skicka din e-postadress till redaktion@tankeverksamheten.se får du utan kostnad kommande rapporter i din e-postlåda

- ▶ TANKEVERKSAMHETEN/ABF HAR ÄVEN GIVIT UT BOKEN *Jämlikhetsnormen* av Anders Nilsson och Örjan Nyström (sept. 2012)

"Ideologisk vitaminspruta" Peeter-Jaan Kask

"Måsteläsning för alla som på något sätt är intresserade av politiska idéer och konkreta reformen för framtiden" Marika Lindgren Åsbrink

Cirka pris 249 kr. Finns att beställa från bl.a. AdLibris och Bokus på nätet. Organisationer inom arbetarrörelsen och folkbildningen erbjuds rabattpris om 169 kr vid beställning av minst fem exemplar direkt från Tankeverksamheten. Gratis studiehandledning finns på hemsidan.

Anders Nilsson & Örjan Nyström spårar det i dag mer eller mindre bortglömda polytekniska bildningsidealet genom 1800- och 1900-talen – fram till våra dagars tredje industriella revolution med accelerande teknikutveckling. Kommer det att finnas plats kvar för människor i den allt mer automatiserade produktionen? Slutsatsen är att arbetarrörelsen nu har möjlighet att generellt förvandla arbetet från födkrok till självförverkligande – men det sker inte av sig själv.

Ansvarig utgivare: Ann-Sofie Hermansson
www.tankeverksamheten.se
redaktion@tankeverksamheten.se

ISBN 978-91-87077-35-7